

De toegevoegde waarde van religieus erfgoed op de leefbaarheid van het Groninger platteland

De plaatsidentiteit en functies van de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken en de invloed van deze op de leefbaarheid in de Groninger dorpen

Januari 2010

Masterthesis Vastgoedkunde

Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Auteur: C.L. de Jong, Begeleider: P.R.A. Terpstra

Voorwoord

Deze scriptie beschrijft een verkennend onderzoek naar de manier waarop de kerkgebouwen van de Stichting Oude Groninger Kerken een bijdrage leveren aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen. Hiermee rond ik mijn Master Vastgoedkunde aan de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen af van de Rijksuniversiteit Groningen.

Graag bedank ik een aantal mensen die ieder op hun eigen manier hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze scriptie. Allereerst bedank ik mijn begeleider voor zijn adviezen. Ten tweede ben ik dank verschuldigd aan de Stichting Oude Groninger Kerken, die mij de mogelijkheid heeft gegeven om dit onderzoek uit te kunnen voeren. Ten slotte bedank ik mijn familie, Pleun van der Kooij en Anneke Meursing in het bijzonder voor alle steun en inzet mij gegeven in deze moeilijke periode.

Karolinka de Jong

Groningen, januari 2010

Samenvatting

De aanleiding van dit onderzoek is de problematiek van de secularisering en het samengaan van kerken, waardoor voor veel kerken leegstand dreigt. Dit onderzoek heeft als invalshoek de plaatsidentiteit en functionaliteit van de kerken van de stichting, hun plek in de Groninger dorpen en de toegevoegde waarde van deze kerken aan de leefbaarheid van het Groninger platteland.

De centrale vraag van dit onderzoek is: *'draagt de Stichting Oude Groninger Kerken (verder: de stichting) bij aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen? En hoe kan dit versterkt worden om daarmee het behoud van de kerken samen te waarborgen?'*

Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in de functies van de kerken van de stichting en wat de identiteit van de plek van de kerken en haar omgeving is. Zo kan gekeken worden hoe deze functies versterkt kunnen worden om maximaal bij te dragen aan de leefbaarheid in het dorp en het duurzame behoud van deze kerken te waarborgen.

Het onderzoek is exploratief van aard en bestaat uit twee delen: een theoretische en een empirische. Het eerste deel omvat vooral een literatuuroverzicht en vormt het kader van het onderzoek. De gekozen literatuur is voornamelijk gericht op het inzicht geven in wat religieus erfgoed en de identiteit van de plek van een kerk is.

Religieus erfgoed maakt deel uit van het culturele erfgoed. Religies zijn gebaseerd op normen, waarden, voorwerpen, tradities en rituelen die door gelovigen van generatie op generatie zijn overgedragen. Er is een omslag gaande in het denken over cultureel erfgoed; van conserverend naar ontwikkelend en van object- naar omgevingsgericht. Bij een cultuurhistorisch object speelt zich een duidelijk verhaal af dat identiteit en waarde aan de plek geeft. Mensen willen dat verhaal van die plek zelf beleven. In de samenleving moet de behoefte zijn om het gebouw te behouden en te beheren. Het bouwwerk moet voor de omgeving meer betekenen dan slechts het uitdragen van een intrinsieke waarde.

De functies van kerkgebouwen zijn door de jaren heen veranderd. Tegenwoordig hebben zij naast een religieuze functie, ook vaak een publieke, private, economische en ruimtelijke rol. De kerken van de stichting hebben voornamelijk religieuze, publieke en ruimtelijke functies. Private functies komen weinig voor en de economische functies worden vooral indirect vervuld.

Het ministerie van VROM definieert leefbaarheid als volgt: *'de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die er door de mens aan worden gesteld'*. Deze nauwkeurige omschrijving vormt de leidraad van deze scriptie. Ook zijn de voorwaarden voor een vitaal en leefbaar platteland onderzocht. Deze condities zijn onder andere: *'een levendige en levensvatbare sociale structuur en sterke identiteit'* en *'een aantrekkelijk landschap'*. De stichting kan bijdragen aan de versterking van deze voorwaarden door aan te sluiten bij: *'vergroting en aanpassing van de toeristisch-recreatieve mogelijkheden en overige economische activiteiten inclusief (zorg)voorzieningen die zich verdragen met de kwaliteit van het landschap en de sociale structuur van het platteland versterken'*.

De provincie Groningen heeft leefbaarheid als belangrijk speerpunt in haar beleid. Recreatie, toerisme en het voorzieningenaanbod zijn daarin belangrijke peilers. De identiteit van plaatsen wordt steeds belangrijker geacht in een tijd van globalisering. Mensen hechten steeds meer waarde aan

lokale identiteit om zichzelf ermee te kunnen vereenzelvigen en te onderscheiden van anderen. De Leefbaarometer van het Ministerie van VROM toont een goede leefbaarheid in de provincie Groningen. De opvallende punten zijn dat zeer slecht gescoord wordt op het voorzieningenniveau en in mindere mate de publieke ruimte. De Voorzindex van het Sociaal Cultureel Planbureau laat net als de Leefbaarometer zien dat veel dorpen weinig tot geen basisvoorzieningen bezitten. De krimpende bevolking, de vergrijzing en ontgroening zetten veel voorzieningen in grote delen van de provincie onder druk.

Het doel van de stichting is het in stand houden van historische kerkgebouwen in de provincie en het bevorderen van de belangstelling ervoor. De missie van de stichting is: bijdragen aan het in stand houden van het karakteristieke Groningse cultuurlandschap met het kerkelijk erfgoed als uitgangspunt. De stichting betrok vanaf de jaren negentig de (directe) omgeving van het kerkgebouw bij hun werk. Zo werd een trend van object- naar omgevingsgericht beleid duidelijk in verschillende afgeronde en lopende projecten. De stichting besteedt veel aandacht aan erfgoededucatie en investeert in vrijwilligers. Zij exploiteren de kerken in de vorm van plaatselijke commissies (plc). Die worden geacht zelf de kerk te exploiteren, met de middelen die ze zelf creëren en soms hulp van de stichting of van andere fondsen.

Om aan te geven hoezeer de kerken en plc's door activiteiten in en gebruik van de gebouwen bijdragen aan de leefbaarheid, is een puntentelling gemaakt aan de hand van indicatoren verkregen uit een enquête en jaarrekeningen. Zo ontstaat een rangtelling. Die toont welke kerken en plc's het meest actief zijn en daardoor een positieve bijdrage leveren aan de leefbaarheid in het dorp. De stichting kan zo beoordelen welke kerken extra aandacht verdienen in de toekomst om nog meer bij te dragen aan de leefbaarheid in het desbetreffende dorp.

De uitgevoerde enquête toont dat bijna de helft van de respondenten verbeterpunten ziet qua leefbaarheid in de eigen woonplaats. Voorzieningen en saamhorigheid worden het meest genoemd. Daar zou het kerkgebouw een rol in kunnen vervullen. De kerk blijkt een substantiële bijdrage te leveren aan de leefbaarheid in het dorp. Men benadrukt de centrale ligging, de kerk als herkenningspunt, als gebouw van grote culturele en bouwkundige waarde en als identiteitsdrager van het dorp. Het merendeel van de geënquêteerden benadrukt de toevoeging van leefbaarheid door de activiteiten in de kerk. Volgens velen is het een multifunctioneel gebouw voor religie, familiegebeurtenissen, cultuur, kunst en sociaal-maatschappelijke activiteiten. Daarnaast zijn de kerken een toeristische trekpleister. De plaatselijke middenstand kan hier van profiteren, mits er goede samenwerking tot stand komt. Financiën, het vinden van vrijwilligers, tijd en inrichting van de kerk zijn de voornaamste belemmeringen voor het organiseren van activiteiten.

De stichting en de plaatselijke commissies helpen mee om de kerk weer een functie te geven. Zo hebben veel kerken naast een religieuze ook een publieke functie gekregen. Helaas vinden in 40% van de kerken weinig activiteiten plaats. De vraag is hoe de stichting dat gebrek aan activiteit kan veranderen om de kerken in de toekomst te behouden. Continuïteit van de financiële ondersteuning, fondsenwerving, verbreden van het draagvlak onder de bevolking, niet alles op de schouders van de commissies leggen en misschien een meer regionale aanpak kunnen tot een oplossing leiden. De stichting voegt een niet te meten, maar duidelijk voel- en zichtbare bijdrage aan de leefbaarheid in de dorpen toe. Uit het literatuuronderzoek, de gehouden enquête en de analyses van de

jaarrekeningen blijkt dat de goede weg is ingeslagen, maar dat nog veel ruimte voor verbetering is om behoud van de kerken te kunnen waarborgen in de toekomst.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Samenvatting.....	3
Inhoudsopgave	6
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	9
1.1. Aanleiding van het onderzoek.....	9
1.2. Probleem-, doel- en vraagstelling	9
1.3. Onderzoeksvragen.....	10
1.4. Afbakening en onderzoeksgebied	10
1.5. Relevantie	10
1.6. Conceptueel model	11
1.7. Onderzoeksaanpak	11
1.8. Leeswijzer.....	12
Hoofdstuk 2 Theoretisch kader	14
2.1. Inleiding	14
2.2. Erfgoed.....	14
2.3. Cultureel erfgoed in de provincie Groningen.....	15
2.4. Religieus Erfgoed	16
2.5. Authenticiteit	16
2.6. Conclusie cultureel erfgoed en authenticiteit.....	17
2.7. De plaatsidentiteit van kerkgebouwen.....	17
2.8. Het kerkgebouw als publiek symbool.....	20
2.9. Een ‘sense of place’ bij een kerkgebouw?	21
2.10. Conclusie identiteit van de plek in relatie tot de plek van de kerk	22
Hoofdstuk 3 Functie van kerkgebouwen in verleden en heden.....	23
3.1. Inleiding	23
3.2. De functies van de huiskerk	23
3.3. De functies van het kerkgebouw tot aan de Middeleeuwen.....	23
3.4. De functies van de kerk in de Middeleeuwen.....	24
3.5. Functies van de kerkgebouwen na de middeleeuwen	24
3.6. De functie van de kerk in de 20 ^e eeuw	25
3.7. Het kerkgebouw in het heden.....	25
3.8. Conclusie functie van het kerkgebouw door de jaren heen	27
Hoofdstuk 4 Leefbaarheid.....	28

4.1.	Inleiding	28
4.2.	Definitie leefbaarheid	28
4.3.	Leefbaarheid op het platteland	28
4.4.	Het kerkgebouw en leefbaarheid	29
4.5.	De Leefbaarometer	29
4.6.	De leefbaarometer toegespitst op de plaatsen van de kerken van de stichting	31
4.7.	Conclusie uitkomsten Leefbaarometer	32
4.8.	Voorzieningenindex	32
4.9.	Conclusie Voorzieningenindex	33
4.10.	Provinciaal beleid ten opzichte van leefbaarheid	33
4.11.	Demografische ontwikkelingen	33
4.12.	Conclusie demografische ontwikkelingen	37
Hoofdstuk 5 De Stichting Oude Groninger Kerken en haar bezit		38
5.1.	Inleiding	38
5.2.	De Stichting	38
5.3.	SWOT-analyse	39
5.4.	De SOGK en omgevingsgerichte monumentenzorg	40
5.5.	Erfgoededucatie	41
5.6.	Vrijwilligers	42
5.7.	De vastgoedportefeuille van de stichting	42
5.8.	Ligging van de kerken	42
5.9.	Conclusie ligging van de kerken van stichting	46
5.10.	De kerken in de provincie Groningen	46
Hoofdstuk 6 De enquête en de jaarrekeningen		47
6.1.	Inleiding	47
6.2.	Opbouw Enquête	47
6.3.	Uitkomsten leefbaarheid in de enquête	47
6.4.	Leefbaarheid algemeen in woonplaats	48
6.5.	Toegankelijkheid kerkgebouw en het gebruik van de sleuteladressen	49
6.6.	Bezoek van de kerk	50
6.7.	Uitkomsten enquête gebruik en functie kerkgebouw	50
6.8.	Belemmeringen	54
6.9.	Rangtelling kerken/plaatselijke commissies	55
6.10.	Conclusie rangtelling	61

6.11. Conclusies en aanbevelingen	62
Literatuurlijst	64
Figuren- en tabellenlijst	69

Hoofdstuk 1 **Inleiding**

Dit eerste hoofdstuk vormt de inleiding van het verkennend onderzoek hoe de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken bijdragen aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen. Eerst is de aanleiding van het onderzoek nader toegelicht, vervolgens komen de probleem-, doel- en vraagstelling aan bod. De verschillende ontwikkelingen die van invloed zijn op het onderzoek zijn ten slotte weergegeven in een conceptueel model.

1.1. Aanleiding van het onderzoek

Het jaar 2008 was het jaar van het religieus erfgoed. Het doel hiervan was: “om door middel van publieksgerichte activiteiten voor en kennis van het religieus erfgoed in Nederland te vergroten en op die manier een duurzame toekomst voor het religieus erfgoed binnen onze huidige samenleving te bevorderen” (Nelissen, 2008). Er liggen grote problemen in het vooruitzicht wat het behoud van kerken betreft.

De secularisering en het samengaan van kerken dreigen er onder meer toe te leiden dat veel kerken leeg komen te staan. Niet al deze kerken kunnen behouden blijven door de hoge kosten van onderhoud en beheer. Toch willen de meeste mensen niet dat deze gebouwen gesloopt worden. De afgelopen tijd is veel onderzoek gedaan rond dit probleem. Mooie plannen zijn en worden gemaakt om kerken te behouden door middel van her- of nevenbestemming. Voorbeelden hiervan liggen vooral in de grotere steden. Op het platteland speelt het probleem van lege kerken zich ook af. Die zijn dikwijls beeldbepalend voor de identiteit van het dorp en hebben voor de inwoners grote emotionele waarde. Verschillende generaties zijn met die kerk in hun midden opgegroeid. Slechts weinigen willen dat de kerk uit het dorp verdwijnt. Daarnaast heeft het platteland toch al te maken met het verdwijnen van verschillende voorzieningen, ontgroening en vergrijzing. Daardoor vermindert de leefbaarheid op veel plekken.

1.2. Probleem-, doel- en vraagstelling

Probleemstelling

In opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken (verder in dit document geduid als ‘de stichting’) is dit een onderzoek naar de plaatsidentiteit en functionaliteit van hun kerken, hun plek in de Groninger dorpen en de toegevoegde waarde ervan aan de leefbaarheid van het Groninger platteland. Vanuit deze invalshoek is eerst de plaatsidentiteit en functionaliteit van het gebouw zelf onderzocht. Daarna is er toegespitst op de kerken van de stichting. Veel kerken hebben hun oorspronkelijke functie verloren. De stichting en de plaatselijke commissies helpen mee om die gebouwen weer een functie te geven. Onderzocht is welke functies dit zijn. Tevens werd gekeken in welke dorpen de kerk optimaal gebruikt wordt en waar niet of te weinig. Wat zijn de mogelijke oorzaken (belemmeringen) van voorgaande en het belangrijkste: hoe kunnen de aanwezige functies worden versterkt?

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is inzicht te krijgen in de functies van de kerken van de stichting en wat de identiteit van de plek van de kerken en hun omgeving is. Zo kan gekeken worden hoe deze functies te versterken zijn om maximaal bij te dragen aan de leefbaarheid in het dorp en zo het duurzame behoud van deze kerken te waarborgen. Monumenten moet men immers niet alleen

conserveren, maar één of meerdere essentiële functies geven of behouden. Een duurzaam streven van behoud, voor het monument en haar omgeving is hierbij van belang.

Centrale onderzoeksvraag

De centrale vraag van dit onderzoek is: Draagt de Stichting Oude Groninger Kerken bij aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen? En hoe kan men dit versterken om daarmee samen het behoud van de kerken te waarborgen?

1.3. Onderzoeksvragen

- Wat verstaat men onder religieus erfgoed?
- Wat is plaatsidentiteit van een kerkgebouw?
- Welke functies hebben kerkgebouwen (gehad)?
- Welke functies hebben de kerken van de stichting?
- Wat gebeurt er in de kerken van de stichting?
- Wat is leefbaarheid?
- Hoe is het gesteld met de leefbaarheid in de Groninger dorpen?

1.4. Afbakening en onderzoeksgebied

Als steekproef zijn uitsluitend de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken genomen, specifiek die kerken die plaatselijke commissies exploiteren. Deze voornamelijk middeleeuwse monumentale kerken liggen in de provincie Groningen. De stichting bezit 62 kerken en dit vormt ongeveer een kwart van alle Groninger kerken. De stichting bezit ook nog ander (religieus) erfgoed, maar die objecten vallen buiten dit onderzoek.

1.5. Relevantie

Maatschappelijke relevantie

Dit onderzoek beoogt bij te dragen aan meerdere maatschappelijke belangen. Zo is de term 'leefbaarheid' een veelgebruikt thema in beleidsvorming. De provincie Groningen heeft leefbaarheid als speerpunt in haar beleid. De identiteit van plaatsen wordt steeds belangrijker in een tijd van globalisering. Mensen hechten steeds meer waarde aan hun lokale identiteit om zich ermee te kunnen vereenzelvigen en zich zo van anderen te onderscheiden.

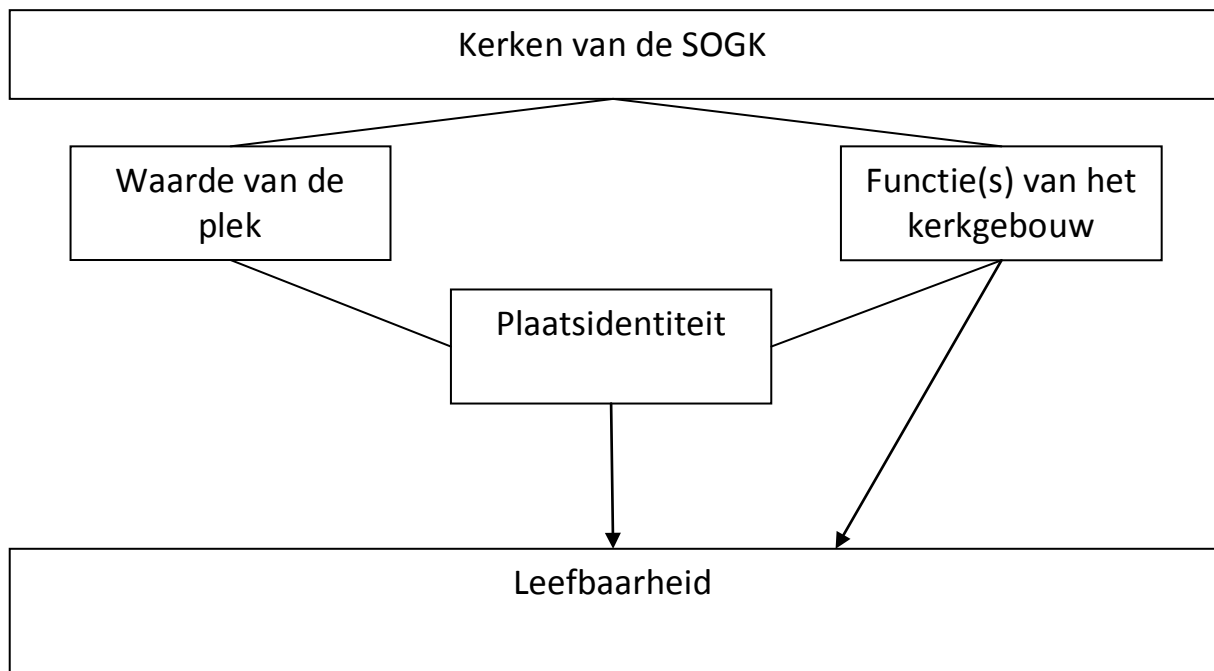
In dit onderzoek is gekeken naar de waarde en identiteit van de locatie van de kerkgebouwen en de kerkgebouwen zelf in de Groninger dorpen en hoe deze waarden en identiteiten bijdragen aan de leefbaarheid. Zo wordt duidelijk wat het belang van behoud van deze kerken voor de maatschappij kan zijn.

Wetenschappelijke relevantie

Dit onderzoek bedoelt ook bij te dragen aan het wetenschappelijke belang. Er is veel geschreven over de her- en nevenbestemmingen van kerkgebouwen in steden, maar kerken op het platteland zijn hierin onderbelicht gebleven. Zodoende is nog weinig bekend over wat er op het platteland mogelijk is met het geven van (nieuwe) functies aan kerkgebouwen en hoe dit bijdraagt of bij kan dragen aan de leefbaarheid.

1.6. Conceptueel model

Een verondersteld verband tussen eigenschappen is grafisch weergegeven in dit conceptueel model.

Figuur 1 Conceptueel model

1.7. Onderzoeksaanpak

Veel publicaties bespreken de herbestemming van religieus erfgoed, maar weinig melden over de effecten van het gebruik van kerkgebouwen op de leefbaarheid. Hoeveel kerken van de stichting daaraan eventueel toevoegen is moeilijk te meten. Daarom is het onderzoek exploratief van aard en bestaat uit een theoretisch en een empirisch deel. Het theoretische deel onderzoekt voornamelijk de literatuur en vormt het kader van het onderzoek. Het is vooral gericht op het inzicht geven in wat religieus erfgoed en de identiteit van de plek van de kerk is. Een aantal onderzoeksvragen wordt in de literatuur beantwoord.

Het andere empirische gedeelte brengt de leefbaarheid in de provincie Groningen in kaart en dan specifiek de dorpen waar kerken van de stichting staan. Ten derde is een enquête gehouden onder de bestuursleden van de plaatselijke commissies.

Ten slotte zijn de jaarrekeningen van de plaatselijke commissies geanalyseerd. Uit de enquêtes en de jaarrekeningen zijn indicatoren gehaald die belangrijk zijn voor de mate van activiteit. Hieruit is een rangtelling gemaakt die laat zien welke kerken en commissies het meest of minst actief zijn. Tevens komt uit de enquêtes en de jaarrekeningen de functionaliteit van de kerken naar voren.

Dataverzameling

De volgende onderzoeksmethoden zijn toegepast om zoveel mogelijk te weten te komen over de activiteiten binnen de kerken van de stichting, de meningen over leefbaarheid in de dorpen en wat de kerken toevoegen aan deze leefbaarheid:

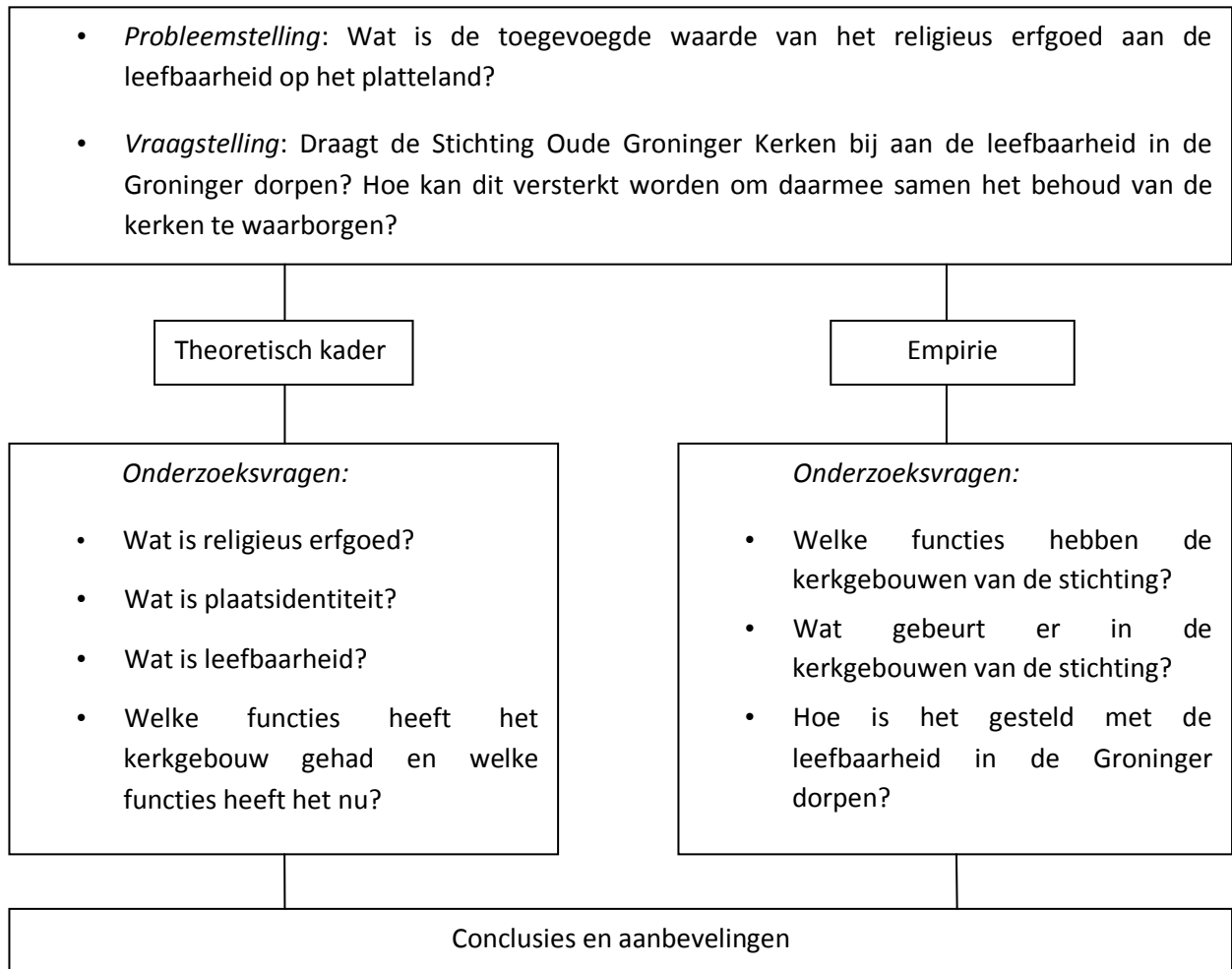
- Schriftelijke enquête onder bestuursleden van de plc's

- Analyse jaarrekeningen van de plc's

De volgende gegevensbestanden en instrumenten zijn gebruikt om meer te weten te komen over de mate van leefbaarheid in de provincie Groningen:

- De Leefbaarometer van het ministerie van VROM (VROM, 2008)
- De Voorzieningenindex van het Sociaal Cultureel Planbureau (Knol, 2006)
- De PRIMOS-prognose over de demografische ontwikkelingen in de provincie Groningen (ABF-research, 2005)

Onderzoeksmethodiek

Figuur 2 Onderzoeksmethodiek

1.8. Leeswijzer

In deze paragraaf staat omschreven welke onderwerpen in de komende hoofdstukken behandeld zijn. Na de onderzoeksopzet in het **eerste hoofdstuk** volgt het theoretisch kader in **hoofdstuk 2**. Hier is eerst het begrip cultureel erfgoed nader uitgelegd om zo een beter beeld te krijgen van wat religieus erfgoed is. Daarna is het begrip authenticiteit nader verklaard omdat dit onlosmakelijk verbonden is met het religieuze erfgoed. Vervolgens komt plaatsidentiteit aan de orde.

Hoofdstuk 3 beschrijft de functies van het kerkgebouw in het verleden en in het heden. Er is gekeken naar de functieveranderingen die kerkgebouwen hebben doorlopen en welke functies en waarden kerkgebouwen tegenwoordig vervullen.

Hoofdstuk 4 wijdt uit over de Stichting Oude Groninger Kerken. De doelstelling, de missie en het beleid van de stichting en de uitvoering hiervan zijn vervolgens beschreven. In de SWOT-analyse, beschreven in het beleidsplan, zijn de sterkten, zwaktes, kansen en bedreigingen van de stichting kort besproken die van toepassing zijn op dit onderzoek. Ook de omslag van objectgericht beleid naar omgevingsgericht beleid vanuit de stichting is hier behandeld. Daarnaast zijn enkele projecten kort besproken waarin dit omgevingsgerichte beleid zich uit. Ten slotte is het bezit van de stichting kort beschreven. Besproken is om wat voor soort kerken het gaat en wat hun ligging in het Groninger landschap is.

Hoofdstuk 5 gaat in op de leefbaarheid in de provincie Groningen. Eerst is onderzocht wat leefbaarheid betekent en wat de essentiële basiswaarden zijn voor een leefbaar en vitaal platteland. Daarna is gekeken hoe het met de leefbaarheid in de plaatsen van de kerken van de stichting en in de provincie is gesteld door middel van de 'Leefbaarometer', een instrument ontwikkeld door het ministerie van VROM om zo de mate van leefbaarheid in Nederland in kaart te brengen. Daarnaast zijn de uitkomsten van de Voorzieningenindex van het Sociaal Cultureel Planbureau in de plaatsen van de kerken van de stichting bekeken. Ook is het Provinciaal Omgevingsplan van de provincie Groningen gebruikt om te kijken waar de sterktes, zwakten, kansen en bedreigingen in de provincie liggen op het gebied van leefbaarheid en vitaliteit. Daarnaast zijn de demografische ontwikkelingen in de provincie Groningen voor de toekomst beknopt besproken omdat dit ook van belang is voor de toekomstige mate van leefbaarheid in de provincie. Het doel van dit hoofdstuk is te evalueren waar de behoeften qua leefbaarheid liggen binnen de dorpen en de provincie om zo te bepalen op welk gebied en met welke functies de kerkgebouwen iets zouden kunnen bijdragen aan de leefbaarheid.

Hoofdstuk 6 gaat over de enquête die verspreid is onder de bestuursleden van de plaatselijke commissies en over jaarrekeningen die de plaatselijke commissies elk jaar ter verantwoording moeten inleveren bij de stichting. De enquête bestaat uit vragen over de activiteiten binnen de kerk, vragen over de leefbaarheid in de woonplaats en de bijdrage aan deze leefbaarheid door de kerken van de stichting. Aan de hand van deze enquête en de jaarrekeningen van de plaatselijke commissies is een rangtelling gemaakt van de mate van activiteit per commissie.

Hieruit is een rangscore ontstaan waaruit op te maken valt welke kerken het meest actief zijn en zo vermoedelijk het meeste bijdragen aan de leefbaarheid qua gebruiksfunctie in het dorp.

Ook wordt de functionaliteit van de kerken door de enquête duidelijk. In welke kerken gebeurt wat? Wat zijn de oorzaken dat in de ene kerk meer gebeurt dan in de ander?

Ten slotte zijn in **hoofdstuk 7** conclusies gegeven naar aanleiding van de voorgaande hoofdstukken en is getracht de probleemstelling te beantwoorden om tot een advies of vervolgonderzoek te komen.

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader

2.1. Inleiding

Voordat de vraag: ‘draagt het kerkgebouw bij aan de leefbaarheid in een dorp?’ beantwoordt kan worden, is het van belang eerst uit te zoeken wat de identiteit van de locatie en van het kerkgebouw zelf is. Tevens welke functies het gebouw vervult. Is de kerk alleen een hoop stenen dat mooi staat te wezen of gebeurt er werkelijk iets in dat eeuwenoude gebouw? Vervult de kerk de oorspronkelijke religieuze functie of gebeurt er iets heel anders? De kerken van de stichting zijn bijna allemaal monumentale middeleeuwse gebouwen en daardoor enigszins zeker van behoud. Toch is conserveren alleen niet genoeg. De stichting wil, nu de bouwkundige staat van de meeste kerken voldoet en voorlopig alleen stelselmatig onderhoud behoeft, meer doen met deze kerken dan alleen het behoud en het beheer. Het beleid van de stichting gaat steeds meer van objectgericht beleid naar omgevingsgericht beleid. Dit betekent dat de kerk meer moet gaan betekenen in haar omgeving dan alleen een mooi oud gebouw zijn. Bijdragen aan de leefbaarheid is daar een streven van. In dit hoofdstuk is de nadruk gelegd op de plaatsidentiteit en de daaraan voorafgaande begrippen cultureel erfgoed, religieus erfgoed, authenticiteit en de omwenteling van objectgericht- naar omgevingsgericht erfgoedbeleid. Al deze facetten zijn onlosmakelijk verbonden met de kerken van de stichting. Om te beginnen was, zoals in de inleiding vermeld, het jaar 2008 het jaar van het religieus erfgoed. Daarom begint dit hoofdstuk met een uitleg over wat (cultureel) erfgoed precies is.

2.2. Erfgoed

Oude kerkgebouwen in Nederland behoren tot het religieus erfgoed, hetgeen weer een onderdeel is van het cultureel erfgoed. Een algemene beschrijving van cultureel erfgoed is volgens Nelissen (2008 p. 31): materiële of immateriële zaken of objecten die een karakter hebben van historische en/of culturele aard en waarvan men het waard vindt om ze door te geven aan toekomstige generaties en bestaat volgens Van Engen & Robijn (2008, p. 12) uit:

1. Materiële voorwerpen en objecten die uit het recente en minder recente verleden zijn overgedragen. Deze materiële voorwerpen en objecten zijn: monumenten, museale objecten zoals schilderijen en beeldhouwwerken, literatuur, toneel, muziek en film.
2. Immateriële zaken zoals: ‘de geestelijke erfenis van een filosoof of kunstenaar en om het geloof of het geheel aan normen, waarden en culturele prestaties van een gehele cultuur’.
3. Specifieke uitingen van een cultuur zoals: rituelen, processies en feesten.

De definitie van Nelissen is tegenwoordig te beperkt. Deze definiëring is van de tijd dat er nog puur conserverend en objectgericht met cultureel erfgoed werd omgegaan. De betekenis van erfgoed is constant in verandering (Littler en Naidoo, 2004). Tegenwoordig denkt men bij erfgoed aan het belang van ontwikkeling in plaats van conservering. In de monumentenzorg is een omslag gaande van objectgericht beleid naar omgevingsgericht beleid. Bij het cultureel erfgoed moet tegenwoordig de nadruk gelegd worden op de beleving en het gebruik van het verleden in het heden. Graham et al. (2000, p.2) gaan hier verder op in door te zeggen dat erfgoed het eigentijdse gebruik van het verleden is, gebaseerd op de huidige behoeften van de samenleving. Deze behoeften zijn van allerlei aard en lang niet altijd gebaseerd op de intrinsieke kwaliteiten van het object zoals ouderdom, schoonheid, historische of materiële waarde. Het object moet een bepaalde identiteit hebben, een eigen verhaal waarmee mensen zich kunnen identificeren, zodat de waarde van het object boven de intrinsieke waard ‘uitstijgt’. Ashworth and Howard (1999, p. 11, geciteerd in Ashworth and Graham,

2005 p. 206) denken ook vanuit de huidige behoeften van de mens en daarmee dus eigenlijk vanuit 'de markt'. Wat erfgoed is of wordt, is gebaseerd op de behoefte van de consument. Mensen zijn andere eisen gaan stellen aan de manier waarop ze cultuur tot zich nemen. De maatschappij is een belevingscultuur geworden (Provincie Groningen, 2008 p.9). Er moet een bepaalde interesse en vraag zijn, het object zelf vraagt er niet om te worden bewaard of behouden (Ashworth, 1991 p. 3). Men moet zoals Graham al eerder meldde niet alleen kijken naar de intrinsieke waarde van het object. Het object moet zelf een meerwaarde hebben, de consument moet aangetrokken worden door het object. Het voortbestaan van erfgoed is geen vanzelfsprekendheid. Als erfgoed aan de tijd zou worden overgelaten, zou alles op een gegeven moment slijten of kapot gaan en uiteindelijk verdwijnen. Men kan niet verwachten dat onderhoud en beheer spontaan plaatsvinden, er moet een goede marktgerichte reden voor zijn (Ashworth en Graham, 2005 p. 206). De marktgerichte reden kan zowel een maatschappelijke als economische betekenis hebben. Naast marktgerichte motieven zijn er volgens Kersten (1998, p.454) politieke, wetenschappelijke of romantisch-nostalgische motieven om erfgoed te behouden.

De overeenkomst tussen al deze motieven is identiteit. Nooit gaat het alleen om het object op zich maar ook om het verhaal achter het object. Dit verhaal geeft het object en haar omgeving een eigen identiteit. Ook groepen mensen verkrijgen een identiteit door het effect dat erfgoed heeft op de omgeving. Men kan een gevoel van etnische, sociale en nationale identiteit ervaren door erfgoed (Ashworth, 1999, p.37). Erfgoed onderscheidt plaatsen en groepen mensen en maakt ze daardoor uniek (Van der Laarse, 2004). Deze uniciteit kan een stabiele factor zijn in een wereld die steeds eenvormiger wordt.

2.3. Cultureel erfgoed in de provincie Groningen

In de vorige paragraaf werden de waarden en belangen van cultureel erfgoed duidelijk. Cultureel erfgoed creëert niet uit zichzelf waarde. Men moet zich ervoor inzetten en een aanbod creëren dat aansluit bij de vraag van de consument. Ook van de provincie wordt actieve inzet gevraagd om het culturele erfgoed zo goed mogelijk te benutten. Dat is natuurlijk niet alleen in de provincie Groningen maar overal in Nederland het geval. Cultureel erfgoed levert een maatschappelijk en economisch gewin op en draagt bij aan de identiteit van de provincie. Het culturele erfgoed, waaronder ook de Groninger kerken, dragen daar hun steentje aan bij. Ze maken de provincie uniek. Cultureel erfgoed levert volgens de provincie Groningen een bijdrage aan de leefbaarheid, de sociale cohesie, de attractiewaarde, het toerisme en het vestigingsklimaat. Daarnaast creëert de betrokkenheid van inwoners bij erfgoed een verantwoordelijkheidsgevoel voor de (toekomst van de) omgeving (Provincie Groningen, 2006 p. 94).

De rijkdom, dynamiek en de identiteit van de provincie wil de provincie Groningen met het project 'het verhaal van Groningen' tonen. Verschillende culturele instellingen, organisatie en particulieren werken aan dit project mee. Dit gebeurt door verhalen van en over Groningen in hun samenhang en context te presenteren. Het doel van dit project is om meer samenwerking te bewerkstelligen tussen de verschillende vertegenwoordigers van de collecties in de provincie Groningen. De Collectie Groningen omvat alle erfgoeddisciplines zoals archieven, monumenten, musea, borgen, archeologie, buitengebied, regionale cultuur en bibliotheken (Provincie Groningen, 2006 p. 94).

2.4. Religieus Erfgoed

Erfgoed en religie zijn nauw met elkaar verbonden. Zonder erfgoed kan een religie niet voortbestaan. “Religies zijn namelijk gebaseerd op normen, waarden, voorwerpen, tradities en rituelen die door gelovigen van generatie op generatie zijn overgedragen” (Van Engen & Robijn, 2008). De grote vraag die uit deze definitie voortvloeit, is: wat als de religie zoals wij hem kennen volledig verdwijnt, kan er dan nog steeds religieus erfgoed bestaan? Vooralsnog vertegenwoordigt religieus erfgoed een belangrijke culturele waarde, maar ook vooraanstaande maatschappelijke, economische en ruimtelijke waarden (Doevendans, 2008).

2.5. Authenticiteit

Ashworth en Howard stellen dat tegenwoordig het belang van de identiteit van erfgoed boven de authenticiteit van het erfgoed wordt geplaatst. Zo zei de voormalige hoofdinspecteur van Cultuurbezit van Rappard: “dat wat we beschermen is de nationale symboolfunctie en niet specifiek het historische object” (Van der Laarse, 2004). Samenvattend gaat het om het verhaal achter het object en hoe de identiteit zich vertaalt naar het gebouw en de gemeenschap.

Ook al acht men de identiteit van een object belangrijker dan de authenticiteit, toch kan men niet ontkennen dat een kerkgebouw zelf een authentieke waarde heeft. Om meer inzicht te verkrijgen in wat authenticiteit is gaat de volgende paragraaf hier verder op in.

Definiëring authenticiteit

De term authenticiteit stamt af van het Griekse woord ‘authentikòs’, wat ‘uit de eerste hand’, ‘de eerste oorzaak betreffend’ betekent. In het Latijn komt het van ‘auctor’ wat initiatiefnemer, maker of schepper betekent.

Volgens Denslagen (2004) heeft authenticiteit te maken met de historische ervaring van mensen. Deze ervaring geeft weer een identiteit aan een plek (zie volgende paragraaf over plaatsidentiteit). Authenticiteit is iets anders dan originaliteit. Authentiek is het historische object zelf, al of niet beschadigd of veranderd (Denslagen, 2004). Een authentiek object kenmerkt zich doordat het is voortgebouwd op het verleden van een plek. Er kunnen echter wel veranderingen plaatsgevonden hebben. De identiteit van de plek of zelfs het object zelf kan door de tijd heen veranderd zijn. Authenticiteit moet daarom zowel cultuurhistorie, als identiteit in zich verenigen. Authenticiteit bevindt zich op het snijvlak van de cultuurhistorie en de identiteit van een plek (van Gerven, 2004 p. 15).

Ashworth (1999, p.44) legt uit dat authenticiteit verschillende vormen kan aannemen. Eerst wordt gekeken waarom een object authentiek is. Wellicht is het object van historische waarde of is het object gemaakt door een bepaalde kunstenaar. Daarnaast kan een onderscheid gemaakt worden in functionele, contextuele en ervaringsauthenticiteit:

1. Functionele authenticiteit: ‘oorspronkelijke gebruiksfunctie van een object’

Zo kan bij de functionele authenticiteit worden getwijfeld of een kerk die in gebruik is als bijvoorbeeld bibliotheek nog steeds authentiek is.

2. Contextuele authenticiteit: ‘Het in zijn oorspronkelijke omgeving bevinden’

Bij de contextuele authenticiteit kan men de vraag stellen; als de omgeving van een kerk drastisch verandert, bijvoorbeeld omdat er een nieuwbouwwijk omheen is gebouwd, is er dan nog sprake van

authenticiteit op contextniveau? Vaak staat een object niet op zichzelf maar maakt het deel uit van een ensemble. Als dit geheel uit elkaar valt, kan het object volledig uit de toon vallen en zo haar identiteit verliezen.

3. *Ervaringsauthenticiteit: 'de authentieke ervaring beleven'*

Bij ervaringsauthenticiteit is de vraag of de gebruiker een authentieke ervaring beleeft (Ashworth 2005, p. 44). Deze vorm van authenticiteit is individueel bepaald, maar toch als iemand, gelovig of niet, een kerk betreedt, dan zal men automatisch de stem dempen of langzamer gaan lopen. Om één of andere reden gedraagt men zich op een bepaalde manier in een kerk. Dit zou men wellicht een authentieke ervaring kunnen noemen. Tuan (Holloway & Hubbard, 2001) verklaart dit omdat een kerkgebouw een publiek symbool, een heilige plek en daarmee een '*genius loci*' is. Verderop in dit hoofdstuk volgt hier meer over.

2.6. **Conclusie cultureel erfgoed en authenticiteit**

Uit voorgaande blijkt dat het cultureel erfgoed en daardoor ook het religieus erfgoed niet als vanzelfsprekend behouden kunnen worden. Er is een omslag gaande in het denken over cultureel erfgoed; van conserverend naar ontwikkelend en van object- naar omgevingsgericht. Er moet bij een cultuurhistorisch object een duidelijk verhaal zijn dat identiteit en waarde aan de plek geeft en mensen willen dat verhaal beleven. Er moet een behoefte zijn vanuit de markt om het gebouw te behouden en te beheren, dit gebeurt namelijk niet vanzelf. Het gebouw moet meer betekenen voor de omgeving dan alleen een intrinsieke waarde uit te dragen. Het belang van identiteit wordt boven de authenticiteit gezet. Het gaat om de symboolfunctie (publiek symbool, zie 2.4) en niet zozeer om het object zelf. Men moet echter niet vergeten dat zonder het vaak authentieke object, al dan niet of wel veranderd, er geen symboolfunctie is. Cultuurhistorie, authenticiteit en identiteit zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

2.7. **De plaatsidentiteit van kerkgebouwen**

Na voorgaande beschrijvingen van cultureel erfgoed en authenticiteit kan verder worden gegaan met het begrip plaatsidentiteit. Uit de vorige paragrafen bleek dat het een belangrijk doel en functie van cultureel erfgoed is om een identiteit aan een plaats of aan een groep te geven.

Ook kwam naar voren dat er verschillende vormen van authenticiteit zijn. Het ligt op het snijvlak van cultuurhistorie en identiteit en is daarom belangrijk voor het bepalen van de identiteit van een plek. 'De plek' is onlosmakelijk verbonden met de historie en de authenticiteit.

In deze paragraaf is de theorie van 'plaatsidentiteit' behandeld. De bestaande literatuur over plaatsidentiteit werd specifiek gekoppeld aan die over het kerkgebouw op zich. In eerste instantie is de theorie in grote lijnen behandeld en vervolgens zijn diverse theorieën van plaatsidentiteit besproken. Daarna is de stap gemaakt naar de identiteit van de plek van de kerk. In het volgende hoofdstuk is hier nader op ingegaan. Hier zal blijken dat de identiteit van de kerkgebouwen door de jaren heen veranderd is, samen met het veranderen van de functies van de kerkgebouwen. Deze verandering of verdwijning van functies straalt uit op de omgeving en kan de leefbaarheid in een dorp of plaats beïnvloeden. Of anders gezegd: de identiteit van de locatie en van het kerkgebouw heeft gevolgen voor de mate van leefbaarheid die het kerkgebouw levert in het dorp. Samenvattend kan worden gezegd dat de theorie van plaatsidentiteit als eerste is onderzocht. De zo verkregen kennis is vervolgens gekoppeld aan de plek van het kerkgebouw. Daarna komen de

functieveranderingen van kerkgebouwen aan bod die een gevolg zijn van het verschil in identiteit door de jaren heen, vroeger en in het heden.

Definiëring Plaats

Volgens Van Dale betekent 'plaats of plek': 'een ruimte of gebied in de wereld van dagelijkse ervaringen, dat duidelijk en als geheel wordt waargenomen en die naast fysieke kenmerken en eigenschappen ook emotionele, doelgerichte en sociale connotaties heeft'. Een plaats is dus niet zomaar een locatie, maar een locatie met één of meerdere waarden en interpretaties. Door deze toekenning van waarden krijgt een locatie een betekenis en daardoor een identiteit en wordt zo een plek of plaats. De betekenis van identiteit komt verderop in dit hoofdstuk aan de orde.

Zonder een toekenning van waarde is een locatie een loze ruimte maar zodra het een waarde en betekenis krijgt, wordt het een plek of plaats. Deze waarde kan van alles zijn, een naam aan een plek toekennen is bij wijze van spreken al genoeg (Hague & Jenkins, 2005 p.4).

Plaatsen hebben volgens Agnew (1987) drie algemene kenmerken, die bovenstaande uitspraken en definiëring onderschrijven: het is een locatie, het heeft een omgeving en er is sprake van plaatsbeleving.

Waarde van de plek

Naastzij identiteit heeft een plek ook een bepaalde waarde. Zoals een plek meerdere identiteiten kan hebben, kan een plek ook meerdere waarden hebben. Een bepaalde betekenis van een plek geeft identiteit aan die plek, maar een identiteit van een plek geeft ook een bepaalde waarde aan die plek.

Volgens Bosma (2008) kan een 'plek' een artistieke, memorabele, cultuurhistorische, politieke, gebruiks- en materiële waarde hebben. De 'plek van de kerk' heeft veel van deze waarden: in de eerste plaats vaak een cultuurhistorische waarde, daarnaast ook in veel gevallen een memorabele waarde, gebruikswaarde, een artistieke of een materiële waarde. Die bepalen naast de identiteit vaak de functie van het gebouw. Als bepaalde waarden wegvallen, kan dit invloed hebben op de identiteit en de functie van het gebouw. Doevendans (2008) onderscheidt specifieke waarden die een kerkgebouw kan hebben en die elkaar vaak overlappen. Het gaat hier om de emotionele, economische, functionele, symbolische, architectonische, stedenbouwkundige en monumentale waarden. Het afwegen van deze verschillende invalshoeken is belangrijk om te bepalen hoe met religieus vastgoed om te gaan. De waarden die Doevendans onderscheidt, komen grotendeels overeen met die volgens Bosma een plek kan hebben.

De mens en de plek van de kerk

De plek van de kerk kan men niet los zien van de mens. Ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. 'De mens maakt de plek en de plek maakt de mens' (Holloway & Hubbard, 2001 p. 7). De mens bouwt een kerk op een bepaalde plek, daarna 'maakt' de plek de mens door de religie die men er uitoefent naast dat natuurlijk ook andere activiteiten in een kerkgebouw plaatsvinden. Hierover later in dit document meer. De plek heeft een betekenis gekregen die een bepaalde invloed op bepaalde mensen uitoefent en hun identiteit kan beïnvloeden (Rose, 1998; Knox & Marston, 2001).

Humanistische Geografie

De relatie tussen de mens en de plek staat centraal in de humanistische geografie. Humanistische geografen gaan uit van de menselijke beleving van de wereld. Ze benadrukken de individualiteit van mensen, hoe ze de wereld waarnemen en hoe ze hun eigen wereld vormen. Tuan is een dergelijke

humanistische geograaf, hij heeft de term 'place' geconceptualiseerd. Het los zien van sociale en geografische betekenissen van de 'plek' is niet mogelijk, ze horen bij elkaar (Holloway & Hubbard, 2001).

Plaatsidentiteit

De definitie van identiteit luidt volgens Van Dale een eenheid van persoon of wezen, volkomen overeenstemming, eigen karakter, het individuele kenmerk. Een identiteit aan een object of plek toekennen is lastig vooral omdat identiteit, voornamelijk aan personen is verbonden en daardoor subjectief van aard is. Wel kunnen er op een plek meerdere identiteiten naast elkaar bestaan die elkaar beïnvloeden of in strijd met elkaar zijn. Dit kan bijvoorbeeld door de media, de politiek, de geschiedenis en dergelijke. Plaatsidentiteit en de waarden die aan een plek gegeven worden, zijn geen vast gegeven maar tijdgebonden en daarom aan veranderingen onderhevig (Kompier, 1998; Rose, 1995 en Holloway & Hubbard, 2001).

Het Kei-Centrum heeft de 'identiteit van de plek' als volgt gedefinieerd: 'De identiteit van een wijk, landschap of plaats, wordt bepaald door de unieke combinatie van fysieke (gebouwen, architectuur), sociale (ook culturele en demografische) en immateriële, symbolische (verhalen, geschiedenis, beleving) kenmerken of kwaliteiten. Vervolgens kan de vastgestelde identiteit worden versterkt. Dat kan door aan te haken op het verleden, door het heden te accentueren of door iets nieuws toe te voegen, zoals een sterk icoon' (Kei-Centrum, 2009).

Genius Loci

Tuan schrijft aan bepaalde plaatsen hun eigen unieke 'geest' en 'persoonlijkheid' toe. Zulk soort plaatsen zijn erg goed in te beelden en zitten bij veel mensen in hun 'mental map' (Knox & Marston, 2001).

Kathedralen of Stonehenge zijn voorbeelden van plekken die mensen vervullen met ontzag, eveneens als andere heilige of mythologische plekken. Dit type plaats kan verwoord worden als 'publiek symbool', ze hebben een vergelijkbare betekenis voor bepaalde groepen mensen (Holloway & Hubbard, 2001). De geest van de plek noemt men 'genius loci' verwijzend naar de unieke en karakteristieke kwaliteiten van een plek. Het zijn meestal niet tastbare aspecten zoals herinneringen en emoties. Kunstenaars gebruiken deze plekken veelvuldig in hun werk. Er is over geschreven, gedicht, geschilderd, et cetera.

Veel kritiek is op de humanistische geografie geuit. De 'genius loci' zou niet bestaan omdat een plek altijd meerdere identiteiten heeft. Diverse groepen gaan verschillend om met plaatsen, zodat de plaats telkens anders beleefd kan worden. Deze omgang met plekken hangt af van het geslacht, sociale klasse, etniciteit en dergelijke van een individu of groep (Holloway & Hubbard, 2001). Nieuwe denkbeelden ontstonden op basis van de denkbeelden van humanistische geografen over de relaties tussen mensen en plekken geïnspireerd door de andere beleving van plekken door verschillende personen en groepen. De belangrijkste punten binnen deze ideeën zijn dat mensen niet identiek zijn. Gevoelens en ervaring bij bepaalde plekken zijn bij ieder mens anders. Deze verschillen hebben op diverse manieren hun uitwerking op plekken, daarom is de idee van de 'genius loci' discutabel te noemen (Holloway en Hubbard, 2001).

Ondanks deze kritiek gebruiken stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten het begrip 'genius loci' nog steeds in hun ontwerpproces. Stedenbouwkundigen gebruiken het begrip 'genius loci' als tegenhanger van het begrip 'tabula rasa' (de wens om opnieuw te beginnen ten koste van de

uniciteit van de plek). Mocht er iets (moeten) veranderen op een plek, dan moet men rekening houden met de 'genius loci' van de desbetreffende plek (Architectenweb, 2009). De dichter en tuinman Alexander Pope, schreef in de 18^e eeuw: 'Consult the genius of the place in all' in: Epistle IV, to Richard Boyle, Earl of Burlington' (Pope, 1731) en maakte het begrip 'genius loci' onsterfelijk:

*“Consult the genius of place in all,
That tells the waters to rise, or fall,
Or helps th’ambitious hill the heav’ns to scale,
Or scoops in circling theatres the vale,
Calls in the country, catching opening glades,
Joins willing woods, and varies shades from shades,
Now breaks, or now directs, th’intending lines,
Paints as you plant, and, as you work, designs.”*

Wil men de kerk gebruiken voor andere doeleinden gebruiken dan een religieuze (neven- of herbestemming) dan zal men rekening moeten houden met de genius loci van de plek (en het gebouw).

2.8. Het kerkgebouw als publiek symbool

Hebben kerkgebouwen allemaal hun eigen unieke geest en persoonlijkheid? Zijn kerkgebouwen te bestempelen als publiek symbool, een heilige plek? Niet iedereen denkt hier hetzelfde over.

Een definitie van Knox & Marston (2001) legt uit dat een heilige ruimte een gebied is dat erkend wordt door individuen of groepen en die een bijzondere aandacht verdient als plek van bijzondere religieuze ervaringen of gebeurtenissen. Volgens deze definitie kan een kerkgebouw bestempeld worden als heilige plek. Er vinden namelijk religieuze gebeurtenissen plaats.

In de Bijbel gebruikt men het woord 'kerk' om te verwijzen naar de mensen van God in plaats van naar een gebouw. Christenen geloven dat wanneer zij bijeenkomen als kerk, waar dat ook mag zijn, God bij hun is. Vroeger Christenen ontmoetten elkaar vaak in de huizen van mensen. Sommige geloofsgemeenschappen doen dit nog steeds maar de meesten komen bijeen in gebouwen speciaal gebouwd voor religieuze doeleinden. Sommige kerkgenootschappen behandelen deze gebouwen als heilige plekken, omdat ze gezien worden als plekken waar God zijn mensen ontmoet. Niet alle kerkgenootschappen zijn het hierover eens. Zo hechten protestanten niet veel waarde aan een kerkgebouw. Volgens hen kan het geloof overal gepredikt worden. Katholieken vinden hun kerkgebouw wel heilig, omdat het een gezegende plek is. Om deze reden hebben de katholieken liever dat het kerkgebouw gesloopt wordt of leeg blijft staan dan dat het gebouw een andere functie krijgt, mocht de kerk om wat voor reden dan ook moeten sluiten of zijn afgestoten.

Ondanks de meningverschillen over de mate van 'heiligheid' van een kerkgebouw kan men in het algemeen stellen dat de kerk een 'publiek symbool' is. Publieke symbolen hebben de eigenschap dat ze in de beeldvorming van mensen belangrijker zijn dan wat er daadwerkelijk op die plekken gebeurt. Mensen die niet naar de kerk gaan willen ook meestal niet dat het gebouw verdwijnt.

Volgens Tuan is een object een publiek symbool als voor bepaalde groepen het object (in dit geval het kerkgebouw) dezelfde speciale betekenis of waarde heeft. Wat heilig is voor de ene groep hoeft dat niet te zijn voor de andere groep. In de huidige Westerse wereld, vervagen de betekenissen van heilige plaatsen, maar hoe dan ook, de sporen van dit heilige verleden van deze plaatsen blijven voorsnog bestaan. Als voorbeeld kan men het gedrag nemen van niet-gelovigen in een kerkgebouw. Hoogstwaarschijnlijk zullen niet-gelovigen hetzelfde gedrag vertonen als gelovigen in een kerk. Dit gedrag uit zich in respect tonen naar het gebouw toe. Men beweegt er langzamer en gaat fluisteren. Een ander genoemd voorbeeld is Stonehenge, de betekenis van deze heilige plek is niet meer belangrijk maar toch blijft het een toeristische, drukbezochte plek. Duidelijke plaatsen blijven genius loci, ondanks de huidige denkbeelden en het verdwijnen van de oorspronkelijke functie (Holloway & Hubbard, 2001).

In dit onderzoek is er vanuit gegaan dat deze definitie van publiek symbool ook van toepassing is op de monumentale kerkgebouwen van de SOGK. Deze kerken hebben een eigen verhaal en geschiedenis en daardoor een eigen identiteit. Ze zijn uniek in hun soort en authentiek. Daarnaast zijn de kerken beeldbepalend voor het landschap en fungeren als herkenningspunt (Knox and Marston, 2001). Deze kenmerken maakt dat deze plekken een eigen genius loci bezitten en daardoor een publiek symbool genoemd kunnen worden.

2.9. Een 'sense of place' bij een kerkgebouw?

Naast 'de plek' neerzetten als een publiek concept (publiek symbool), heeft Tuan het op de tweede plaats neergezet in het concept 'sense of place'. In plaats van plekken met een symbolische betekenis van zichzelf, rekent de sense of place meer op het individu, die plekken betekenisvol 'maakt' voor zichzelf. Om een 'sense of place' te ontwikkelen moet men er een emotionele band mee krijgen. Deze worden door Tuan 'fields of care' genoemd. Naast dat een kerkgebouw een publiek symbool kan zijn, is het ook mogelijk om een (individuele) sense of place bij een kerkgebouw te beleven. Iemand kan een emotionele band krijgen met een gebouw doordat er zich bijvoorbeeld familiegebeurtenissen hebben afgespeeld. Tuan gebruikt de term 'topophilia' om deze individuele 'fields of care' te benadrukken. 'Topophilia' is een samentrekking van twee Griekse woorden die liefde voor de plek betekent. Een individu creëert zijn eigen 'topophilia' door er een bepaalde emotionele betekenis aan te geven (Holloway en Hubbard, 2001, p.75).

Het lijkt erop dat veel public symbols van oudsher zijn ontstaan uit een bepaalde individuele sense of place. Doorgegeven van generatie op generatie zodat de plek voor een grote groep een authentieke sense of place (fundamenteel blijvende waarheid over een plek) krijgt en uiteindelijk een symbolische betekenis van zichzelf krijgt. De plek verwordt dan tot een publiek symbool.

Hans Elerie (Engbersen et al., 2003 p. 24) stelt dat de sociale cohesie in een dorp vergroot wordt door de 'sense of place' te stimuleren, zowel voor oude als nieuwe bewoners. Mensen verbinden zich graag aan een plek met een eigen verhaal. Nieuwkomers op het platteland zijn vaak geïnteresseerd in de genius loci van de woonplaats en de omgeving. Elerie merkt op dat de interesse in zoeken naar

de genius loci door nieuwkomers zelfs zo ver kan gaan, dat ze de oorspronkelijke bewoners erbij proberen te betrekken. Het gevaar hierin schuilt dat de plek een soort van openluchtmuseum kan worden. Het voordeel is dat 'sense of place' vaak samen gaat met 'sense of ownership' (ons prachtige dorp!) en dit is goed voor de inzet en betrokkenheid van de bewoners in de eigen omgeving.

Postmodernisten hebben een nieuw inzicht over een heilige plek ontwikkeld: een heilige plek kan net als al het andere cultureel erfgoed verschillende betekenissen hebben voor individuen of groepen. (Knox & Marston, 2001). Daarmee komen heilige plekken, publieke symbolen, genius loci en sense of place samen.

2.10. Conclusie identiteit van de plek in relatie tot de plek van de kerk

De genius loci is ondanks de kritiek een overtuigend instrument om te gebruiken voor het behoud en de ontwikkeling van cultureel erfgoed. De plek wordt duurzaam door het verhaal erachter te conceptualiseren als genius loci. Voorwaarden zijn dat de plek geschikt is voor diverse soorten groepen en individuen en dat het verhaal achter de plek duidelijk gemaakt wordt. Hoewel de meningen verschillen of de kerk als publiek (heilig) symbool gezien kan worden, men gedraagt zich er wel naar in een kerkgebouw. Het kerkgebouw blijft een speciale plek ondanks de secularisering.

Hoofdstuk 3 **Functie van kerkgebouwen in verleden en heden**

3.1. **Inleiding**

Om de identiteit van de plek van de kerk goed te kunnen beschrijven, moeten de functies bekeken worden die de kerkgebouwen tegenwoordig vervullen en tegelijkertijd gerealiseerd worden dat de kerk ook een *genius loci* heeft en als publiek symbool fungeert. Het is interessant om deze rolverandering ten opzichte van het verleden te onderzoeken. Door de jaren heen heeft het kerkgebouw verschillende functies en identiteiten gehad. Dit hoofdstuk begint met de oorsprong van het kerkgebouw: 'de huiskerk'. Daarna komt de positie van het kerkgebouw in de middeleeuwen tot aan de reformatie aan bod. Vervolgens worden de functie(s) van de kerkgebouwen na de reformatie beschouwd. Ten slotte is een brug geslagen naar de twintigste eeuw, waarin de secularisering en modernisering een grote rol speelden in de beeld- en identiteitsvorming van het huidige kerkgebouw.

3.2. **De functies van de huiskerk**

De geschiedenis van de kerkenbouw start aan het begin van onze jaartelling. De christenen hadden afstand gedaan van de tempel, maar hadden wel een plek nodig om samen te komen. Christenen werden in die tijd vervolgd en daarom kwamen ze in het geheim bijeen in iemands huis (Turner, 1979 p. 158). Daar kwamen zij samen voor erediensten en de maaltijd. Eerst in verschillende woningen, later werd de huiskerk gebonden aan één persoon en diens woning werd een vaste plek voor samenkomst (Davies, 1968 p. 5). Het verschijnsel huiskerk verspreidde zich over een groot aantal landen (Martens, 2003 p. 41). Deze woningen werden later aangepast voor de liturgie en andere activiteiten (Davies, 1968 p. 5). Naarmate de christelijke gemeenschap groeide, kreeg de huiskerk meerdere functies, waarvan sommige duidelijk met een religieus karakter, maar de huiskerk bleef in de eerste plaats een plek van samenkomst voor de christelijke gemeenschap. De activiteiten die plaatsvonden waren bijvoorbeeld administratie, gezondheidszorg, vergaderingen en andere activiteiten. Daarnaast functioneerde het gebouw soms als bibliotheek of als school. Deze huiskerken kunnen de voorlopers genoemd worden van gemeenschapscentra zoals men die uit de recente kerkenbouw kent (Turner, 1979 p. 159).

3.3. **De functies van het kerkgebouw tot aan de middeleeuwen**

De wijziging van de status van de kerk in de Romeinse samenleving heeft invloed gehad op de architectuur, maar de laatste heeft ook grote invloed gehad op de theologische denkwijze. Oorspronkelijk was de idee dat er geen gebouw of andere materiële zaken nodig waren om liturgie te bedrijven, God was namelijk overal en in iedereen. Sinds het christendom tot staatsgodsdienst geworden is, werd het gebouw en de plek steeds belangrijker geacht (Martens, 2003 p. 43). In de eeuwen na de erkenning van het christendom door keizer Constantijn in 313 na Chr. vervingen kerkgebouwen de meeste huiskerken. Zij werden speciaal gebouwd voor de liturgie en als huis voor God. De oorspronkelijke idee van de huiskerk als plek van samenkomst verdween zo goed als helemaal (Martens, 2003 p. 44).

De keizerlijke basilica's en de liturgie die daar werden uitgeoefend, zijn een duidelijke uiting van deze veranderingen in het denken. Het concept van een basilica bestond al een tijd. Basilica's waren eigenlijk grote ontmoetingshallen, en werden voor meerdere doeleinden gebruikt bijvoorbeeld als overdekte marktplaats, audiëntieruimte, bibliotheek, rechtszaal, badhuis enzovoorts (Davies, 1968,

p. 10). Een basilica kon eenvoudig overgenomen worden door een christelijke gemeente, de ruimte was hier geschikt voor. Net zoals in de huiskerken waren er in de basilica nog andere ruimten of bijgebouwen voor andere functies zoals opvang voor armen en onderdak voor reizigers en geestelijken. Of zoals Davies (1968 p. 12) het schrijft: 'Domus Dei, the house of God, was only part of the greater house, Domus Ecclesiae'. Domus Ecclesiae betekent huis van de geloofsgemeenschap. Steeds meer invloeden van keizerlijke ceremonieën werden de liturgie ingebracht. Daardoor verloren de erediensten de gelijkenis met die in de huiskerken.

3.4. De functies van de kerk in de Middeleeuwen

De verandering in het denken over het belang van het kerkgebouw zette zich voort in de middeleeuwen. De kerk kreeg steeds meer een religieuze functie. In de architectuur uitte zich dit in de scheiding van het koor en het schip, hierdoor ontstonden twee aparte ruimten in de kerk. Dit beïnvloedde het aantal niet religieuze activiteiten in de kerk aanzienlijk. Terwijl het koor steeds meer een heilige plek werd voor de uitoefening van religie, werd het schip een plek waar een breed soort niet-religieuze activiteiten zich afspeelden (Martens, 2003 p. 49). De kerk bleef onderdak bieden aan reizigers en geestelijken. Dit aantal nam zodanig toe dat er in veel gevallen speciale gebouwen gebouwd werden om de pelgrims op te vangen. Naast alle 'bekende' activiteiten waren er in de middeleeuwen opmerkelijk veel parochiefeesten. Vóór de middeleeuwen waren er al vaak feestmaaltijden maar in de middeleeuwen maakten ze er een dolle boel van, vaak tot misnoegen van de bisschoppen. Een nieuw fenomeen in de middeleeuwen binnen de kerk zijn spelletjes, dit kon variëren van grapjes tot balspelen en wedstrijden klokluiden (Davies, 1968 p. 81). Daarnaast kwam ook het theater in de kerk op.

Kerken bleven tijdens de middeleeuwen een rol vervullen als ruimte voor handel en vergaderingen voor onder andere de gilden. In de kerk werd recht gesproken en de kerk bleef een plek voor belangrijke aankondigingen (Davies, 1968, p. 57). Ook waren de kerkgebouwen bestand tegen aanvallen van buitenaf. Daarom werd de kerk een opslagruimte voor waardevolle goederen en een veilige, beschutte ruimte voor inwoners (Davies, 1968 p.73).

Ook niet-religieus onderwijs werd in de kerk vaak naast godsdienstonderwijs gegeven. Er ontstond een onderwijsnetwerk binnen de kerkelijke structuren. Doordat er een gebrek was aan gebouwen werd vaak in de kerkgebouwen zelf lesgegeven (Davies, 1968 p. 76).

Samengevat werd het kerkgebouw voor veel meer dan alleen de liturgie gebruikt. De burgerlijke en de christelijke gemeenschap waren in de middeleeuwen bijna volledig met elkaar verweven. Het kerkgebouw vormde het centrum voor de gemeenschap, natuurlijk met de reden dat de kerk vaak het enige grote stenen gebouw was. De kerk had tevens een functie van statussymbool; het gebouw was een uiting van macht en rijkdom van de stad. Hoe groter en mooier het kerkgebouw, des te meer status men er aan ontleende (Martens, 2003 p.51).

3.5. Functies van de kerkgebouwen na de middeleeuwen

De meeste kerkgebouwen verloren tijdens de Reformatie in Nederland in de 16^e eeuw hun religieuze betekenis. Beelden werden verwijderd, schilderijen verdwenen onder witkalk en het gebouw verloor zijn sfeer van heiligheid. Het kerkgebouw had geen enkele religieuze of heilige waarde voor de protestantse gemeenten. Het kerkgebouw was slechts een ruimte waar het geloof werd uitgeoefend (Martens, 2003 p. 52). De niet-religieuze activiteiten en functies die regelmatig in de

middeleeuwen plaatsvonden in de kerkgebouwen verdwenen steeds meer. Enkele tradities zijn in sommige kerken blijven bestaan, maar de meeste kerken kregen een strikt religieuze functie. De multifunctionaliteit verdween en maakte plaats voor monofunctionaliteit. Deze kwam pas echt op gang in de 19^e eeuw.

De katholieke schuilkkerken hadden sinds de reformatie al een puur kerkelijke functie gekregen en behielden dit ook na de reformatie (1795). Na de reformatie werden ook de staatskerken steeds meer gesloten voor publiek. De deur van de kerk ging door de week dicht en ging alleen open voor diensten en vieringen. De publieke functie had men niet meer nodig. Niet alleen door het beleid van de kerken zelf verdwenen de meeste nevenfuncties, de ontwikkeling van de steden had hier ook mee te maken. Het was een tijd van innovaties, opkomst van de geneeskunde, minder heiligenverering, opkomst van gasthuizen, theaters enzovoorts (Martens, 2003 p. 75). Veel activiteiten of organisaties hadden het kerkgebouw niet meer nodig. De verkoop van goederen werd uitgebannen. De rechtspraak verdween uit de kerk naar een rechtsgebouw. Voor vergaderingen werden andere gebouwen gevonden, stadhuizen, theaters, parochiezalen en andere gebouwen werden gebouwd om die specifieke functies te vervullen in de gemeenschap, die voorheen plaatsvonden in de kerk. De kerk was niet langer het gebouw van de burgerlijke maar vooral voor de gelovige gemeenschap (Martens, 2003 p. 54). Het ontwikkelde zich tot verenigingsgebouw met kerkgenootschappen waarmee bepaalde bevolkingsgroepen zich konden identificeren en dat hen in staat stelde zich te ontwikkelen. Het verenigingskarakter heeft lange tijd een positieve invloed gehad op het ledenaantal van de kerk (Petter, 2008 p. 20). In deze periode had de kerk niet alleen een religieuze maar ook een maatschappelijke functie voor de eigen geloofsgemeenschap.

3.6. De functie van de kerk in de 20^e eeuw

Na de Tweede Wereldoorlog (tijdens de wederopbouw), zijn veel nieuwe kerken gebouwd in additie bij de bestaande. Als onderdeel van het toen populaire stedenbouwkundig concept van de 'wijkgedachte'. Die behelsde de opbouw van de stad naar wijken en buurten als kaders voor sociale cohesie (Doevendans, 2008 p. 31).

Pas in de jaren zestig van de vorige eeuw werd deelname aan verenigingen via de kerk minder vanzelfsprekend. Het kerkgebouw raakte als verenigingsgebouw steeds meer geïsoleerd van de samenleving en van de publieke ruimte. De verzuiling versterkte dit effect. Praktische oorzaken zoals toenemende vernielingen en het afnemende aantal vrijwilligers sloten de kerkdeur definitief. In deze periode had de kerk uitsluitend een religieuze functie. Waar in de vorige periode sommige kerken nog enigszins openbaar waren en behoorden tot de publieke ruimte, mocht men toen alleen maar naar binnen tijdens erediensten en vieringen (Petter, 2008 p. 21).

3.7. Het kerkgebouw in het heden

De mogelijke functies die een kerkgebouw tegenwoordig kan hebben, kunnen onderverdeeld worden in een aantal groepen: religieuze, publieke, private, economische en ruimtelijke. Vaak is er een overlapping van die functies aanwezig en wordt het kerkgebouw daarom multifunctioneel genoemd.

Religieuze functie

Veel kerkgebouwen hebben nog steeds een religieuze functie. Deze oorspronkelijke functie uit zich in het uitoefenen van het geloof. Tegenwoordig niet alleen meer vanuit de Bijbel maar ook bijvoorbeeld uit de Koran of de Thora. Er is een toenemende vraag naar gebouwen die gebruikt kunnen worden

als bijvoorbeeld moskee. De religieuze functie blijft dan bestaan, hetzij voor een ander dan het oorspronkelijke christelijke geloof. De herbestemming blijft zo dicht bij het oorspronkelijke gebruik en betekent dat het gebouw vaak grotendeels in de oorspronkelijke staat kan blijven bestaan zonder ingrijpende verbouwingen (Taskforce Toekomst Kerkgebouwen, 2009).

Publieke functie

Kerkgebouwen blijken door hun architectuur en traditie goed geschikt voor een publieke rol. Dit zijn functies met een maatschappelijk karakter. Deze zijn te onderscheiden in sociale en/of culturele activiteiten. Het doel hiervan kan zijn: ontmoeting, recreatie, vorming, educatie, cultuur, creativiteit, dienstverlening, voorlichting, belangenbehartiging en ten slotte opvang (Stichting Doarpswurk, 2009). Vaak vinden deze sociale en culturele activiteiten in dorpshuizen en wijkcentra plaats, maar veel evenementen worden ook in kerkgebouwen ondergebracht. Tevens blijft het gebouw geschikt voor familie aangelegenheden zoals doop en trouw- en rouwdiensten. De herbestemmingen waarbij de oorspronkelijke sociale of culturele functies, al dan niet in een andere vorm blijven bestaan, blijken bij het publiek en de kerkgenootschappen op de meeste instemming te kunnen rekenen. Bij al die vormen van herbestemming vervullen kerkgebouwen opnieuw een rol als verbindende factor in de buurt en voor het vergroten van de leefbaarheid in dorpen en steden (Taskforce Toekomst Kerkgebouwen, 2009).

Private functie

Kerkgebouwen worden soms verkocht om te herbestemmen als woningen of kantoren. Dit komt doordat zij vaak op mooie locaties staan en een karakteristieke uitstraling hebben. Daarom zijn ze in toenemende mate in trek voor particulier of zakelijk gebruik (Taskforce Toekomst Kerkgebouwen, 2009). Niet iedereen is het hiermee eens, velen vinden dat de oorspronkelijke publieke functie van de kerk met haar eigen *genius loci* doorgezet moet worden en dat de gebouwen uitsluitend voor publieke functies herbestemd kunnen worden. Puur financieel gezien zou commercieel gebruik van een kerkgebouw wel de financiële problemen op kunnen lossen die nu spelen bij het behoud ervan.

Architectuurhistoricus Prof. Dr. Bernard Colenbrander stelt: 'Kerken en kloosters worden regelmatig omgebouwd tot appartementen en kantoren. Dat ziet er vaak treurig uit. Na de verbouwing herinnert niets meer aan de oorspronkelijke bestemming. Als na de renovatie niets meer overblijft dan een lege huls, kun je zo'n gebouw net zo goed slopen' (Doevendans, 2008 p. 33).

Economische functie

Religieus erfgoed vervult ook een belangrijke economische functie. Behalve dat de grond en het gebouw een materiële waarde hebben, ontstaat door kerkgebouwen vaak een zogenaamd 'multipliereffect' in de omgeving. Daarbij kan men denken aan de werkgelegenheid die er ontstaat door bijvoorbeeld onderhoud- en restauratiewerkzaamheden. Maar ook kerken waar (neven)activiteiten plaatsvinden, zorgen voor verschillende vormen van economisch verkeer voortkomend uit die activiteiten. Bovendien is er nog het cultuurtoerisme dat kan zorgen voor een economische impuls voor het dorp, de stad of de streek. Het betreft niet alleen directe inkomsten maar ook indirecte inkomsten uit bijvoorbeeld de nabijgelegen horeca en (toeristische) voorzieningen (Nelissen, 2008 p. 37).

Ruimtelijke functie

De ruimtelijke functie is de meest stabiele van alle functies die het kerkgebouw vervult. Vermoedelijk zal dat waarschijnlijk wel zo blijven zolang het kerkgebouw bestaat. De ruimtelijke of

stedenbouwkundige functie heeft sinds het begin van de kerkenbouw een belangrijke rol gespeeld. Zij liggen vaak op centrale plekken in de stads- en dorpsplattegrond en hebben van oudsher letterlijk en figuurlijk een plek in het midden van de samenleving (Van Aartsen, 1985). Ze vormen een herkenningspunt, vaak van architectonische waarde en geven het dorp of de stad een identiteit. Volgens van Aartsen zijn kerkgebouwen stedenbouwkundig gezien bijna onverplaatsbaar en onvervangbaar. Dit geldt niet alleen voor de monumentale middeleeuwse kerken, maar ook voor vele 'jongere' kerken in buitenwijken van steden en dorpen (Bouwers, 2004 p. 11).

Een kerk vormt bijna altijd een deel van een groter geheel, ook wel 'ensemble' genoemd. Naast het kerkgebouw zijn er ook andere elementen die bij het ensemble behoren, zoals een kerkhof, kerktuin, lijkhuysje, pastorie/kosterswoning, parochiegebouw, school enzovoorts. Door de belangrijke functies die deze ensembles vervullen of vervullen, zijn ze vaak centraal en opvallend gelegen (Nelissen, 2008 p. 36).

De kerk als multifunctioneel gebouw

Sommige kerken vervullen meerdere functies naast elkaar en zijn daarom multifunctionele gebouwen. Monofunctioneel gebruik van kerkgebouwen (enkel voor erediensten) in Nederland is nog maar 150 jaar oud. In de middeleeuwen werd een kerkgebouw uit noodzaak vaak voor veel andere activiteiten gebruikt. Echter niet elke kerk is geschikt voor hedendaags multifunctioneel gebruik. De voorwaarden voor multifunctioneel gebruik, naast de nodige basisvoorzieningen (toilet, pantry) zijn:

- Voldoende beschikbaar vloeroppervlak
- Flexibiliteit van inrichting en opstelling
- Gevoel van ruimtelijke intimiteit (Van der Harst, 2000 p. 38).

3.8. Conclusie functie van het kerkgebouw door de jaren heen

De geschiedenis laat zien dat de functie van het kerkgebouw kan veranderen. Veel kerken hebben tegenwoordig net zoals in de middeleeuwen weer een multifunctionele bestemming. In protestantse kerken is dit makkelijker te realiseren dan in rooms-katholieke kerken. Maar ook binnen de protestantse kerk geldt dat de 'nieuwe' functies wel 'acceptabel' moeten zijn. In de praktijk betekent dit dat er vooral sociaal-culturele bestemmingen (publieke functie) aan kerkgebouwen worden gegeven. De problemen die hierbij rijzen, zijn het gebrek aan vraag of belangstelling of de financiële haalbaarheid.

Hoofdstuk 4 **Leefbaarheid**

4.1. **Inleiding**

Van ‘plaatsidentiteit’ en ‘functionaliteit’ van het kerkgebouw wordt nu de aandacht naar ‘leefbaarheid’ verlegd. Het doel van dit onderzoek is uiteindelijk te bepalen hoe de kerken van de stichting bijdragen aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen, want de toegevoegde waarde hier aan biedt tevens een mogelijke waarborg voor het behoud van de kerkgebouwen. Kerken moeten iets extra’s bieden aan de leefbaarheid in het dorp om zo een bepaald nut te hebben. Zoals eerder beschreven is het huidige monumentenbeleid niet bedoeld om van het kerkgebouw een geconserveerd museumstuk te maken.

4.2. **Definitie leefbaarheid**

Leefbaarheid is één van de begrippen die men gebruikt in beleid en onderzoek naar de kwaliteit van de leefomgeving. Zo gebruikt het Sociaal Cultureel Planbureau de term ‘leefsituatie’ wanneer men spreekt over de leefbaarheid van een plek. Andere begrippen voor leefbaarheid zijn: leefkwaliteit, leefmilieu, (woon)beleving, (woon)satisfactie, waardering voor woon- of leefomgeving, kwaliteit van leven en duurzaamheid (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003). In dit onderzoek is de term ‘leefbaarheid’ gebruikt, omdat het onderzoek niet alleen over de leefbaarheid van de woonomgeving gaat, maar vooral over de leefbaarheid van het dorp; wat voor invloed heeft het kerkgebouw op haar omgeving?

Het definiëren van de term leefbaarheid is niet eenvoudig. Het begrip is subjectief, kan op meerdere manieren gedefinieerd of geïnterpreteerd worden en is tijdgebonden. Desondanks gebruiken overheden het begrip veel in beleidsdocumenten. Dit onderzoek heeft niet als doel het begrip leefbaarheid van a tot z uit te zoeken. Het begrip is daarom kort uitgelegd en de definitie van leefbaarheid van het ministerie van VROM is toegepast. Dat ministerie heeft tevens het instrument ‘de Leefbaarometer’ ontwikkeld. Volgens VROM is leefbaarheid:

‘de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die er door de mens aan worden gesteld’.

Die aspecten van leefbaarheid die een belangrijke rol spelen in de provincie Groningen worden in dit hoofdstuk nader uitgewerkt. Een groot deel van de provincie Groningen bestaat uit platteland. Het beleid van de provincie Groningen is daarom in grote mate gericht op plattelandsontwikkeling. Leefbaarheid is daar één van de belangrijke speerpunten van. Maar wat betekent een leefbaar platteland? Wat zijn de basisvoorwaarden voor een leefbaar en vitaal platteland? De volgende paragraaf gaat daarop in, daarna volgt meer over leefbaarheid met betrekking tot kerkgebouwen. Vervolgens is de Leefbaarometer van het Ministerie van VROM en de Voorzieningenindex van het Sociaal Planbureau nader bekeken. Ten slotte zijn de uitkomsten hiervan voor de provincie Groningen kort behandeld.

4.3. **Leefbaarheid op het platteland**

Een leefbaar platteland betekent: *“een platteland waar het goed leven en werken is. Waar sprake is van een gezonde economische en sociale basis en van een voorzieningenniveau dat is toegesneden op de behoeften van plattelandbewoners. Beide hebben elkaar nodig; een vitale economie en een vitale gemeenschap”* (Nationaal Instituut voor Zorg en Welzijn, 2003). Deze definitie lijkt veel op de

beschrijving van leefbaarheid volgens het ministerie van VROM en is tevens vrij algemeen van aard. De Sociaal Economische Raad (SER, 2005) heeft een aantal basisvoorwaarden opgesteld waaraan het platteland moet voldoen om zich 'vitaal', 'leefbaar' en 'ruimtelijk kwalitatief' te mogen noemen. Het platteland moet daarvoor ruimte bieden aan de verschillende functies die het platteland heeft. De essentiële voorwaarden voor een leefbaar en vitaal platteland zijn:

- Een bloeiende economie
- Goede woonomstandigheden
- Een levendige en levensvatbare sociale structuur en sterke identiteit
- Een gezond functionerend ecosysteem
- Een aantrekkelijk landschap (SER, 2005 p. 105).

In dit onderzoek gaat speciale aandacht uit naar 'een levendige en levensvatbare sociale structuur en sterke identiteit' en 'een aantrekkelijk landschap' omdat deze basiswaarden het meest van toepassing zijn in dit onderzoek over de toegevoegde waarde door de kerken van de stichting aan de leefbaarheid in het Groninger landschap. De stichting kan bijdragen aan de versterking van deze waarden door aan te sluiten bij:

'vergroting en aanpassing van de toeristisch-recreatieve mogelijkheden en overige economische activiteiten inclusief (zorg)voorzieningen die zich verdragen met de kwaliteit van het landschap en de sociale structuur van het platteland versterken' (SER, 2005 p. 105).

4.4. Het kerkgebouw en leefbaarheid

Het religieus (en ander cultureel) erfgoed geeft zowel materieel als immaterieel in belangrijke mate identiteit aan een plek en haar omgeving zoals besproken in hoofdstuk 2. Een sterke identiteit is één van de voorwaarden die gesteld wordt aan een leefbaar en vitaal platteland. Door deze identiteit te versterken, de genius loci van de plek optimaal te benutten en het gebruik te optimaliseren ontstaan kansen die de leefbaarheid in het dorp en haar omgeving kunnen vergroten. De mate waarin een kerkgebouw bijdraagt aan de leefbaarheid is helaas niet te meten. Wel heeft een enquête (zie hoofdstuk 6) de mening over leefbaarheid in de woonplaats en de bijdrage aan de leefbaarheid van de kerk aan het dorp meer duidelijkheid geboden. De meningen van mensen zijn altijd subjectief en daardoor wordt leefbaarheid door een ieder verschillend geïnterpreteerd. Ondanks deze subjectiviteit besteedt het volgende hoofdstuk aandacht aan de uitkomsten van deze enquête om zo een beter beeld te krijgen van de mening van enkele (actieve) bewoners over de leefbaarheid in hun dorp en hoe men denkt dat de kerk bijdraagt aan de leefbaarheid. Daarnaast is de mate van activiteit in het kerkgebouw onderzocht. Die bepaalt onder andere de bijdrage van de kerk aan de leefbaarheid van de gemeenschap.

4.5. De Leefbaarometer

De Leefbaarometer is ontwikkeld om gemeenten en provincies informatie te geven over de leefbaarheid in alle buurten en wijken in Nederland. Het geeft de situatie in de wijk weer, maar ook de ontwikkelingen en achtergronden van de buurt. Hierdoor kunnen negatieve ontwikkelingen snel geïdentificeerd worden. Eerder in dit hoofdstuk is de definitie van leefbaarheid volgens het ministerie van VROM uiteengezet. De belangrijkste dimensies die hierbij horen en waar de Leefbaarometer zich op richt zijn de dimensies sociaal, fysiek en veiligheid. Die dimensies omvatten alles wat volgens de definitie essentieel is voor de leefbaarheid. In de volgende paragrafen is kort

uiteen gezet binnen welke schaalniveaus de leefbaarheid is onderzocht en waar de uitkomsten van de Leefbaarometer op gebaseerd zijn.

Het schaalniveau van leefbaarheid

Leefbaarheid speelt zich af op verschillende niveaus. Een indeling in schaal kan op verschillende manieren. Zo kan bijvoorbeeld een macro- (stad), meso- (directe woonomgeving) en microniveau (eigen woning) worden onderscheiden (Reil, 2001 p.2). De Leefbaarometer werkt op buurtniveau en dat betekent op lokaal (mesoniveau) gebiedsniveau. Leefbaarheid heeft namelijk pas echt betekenis op een laag schaalniveau. Het gaat dikwijls om zeer specifieke aspecten van de woonomgeving en hoe de bewoners daarover denken en oordelen (VROM, 2009).

Indicatoren

'Leefbaarheid' is niet eenvoudig te bepalen. Leefbaarheid is een subjectief begrip en valt niet rechtstreeks te meten. Om dit subjectieve begrip meer objectief te kunnen maken zijn verschillende indicatoren nodig die wel gemeten kunnen worden. De score op de Leefbaarometer is berekend met behulp van 49 indicatoren. Deze indicatoren zijn bepaald aan de hand van onderzoek over hoe buurtbewoners de leefbaarheid ervaren en wat zij belangrijk vinden.

De indicatoren zijn onderverdeeld in de drie dimensies, die weer onderverdeeld zijn in categorieën (voor de complete lijst van indicatoren kan men kijken op: <http://www.vrom.nl/leefbaarometer>):

1. Dimensie fysiek:

- Ruimte en groen
- Samenstelling woningvoorraad
- Kwaliteit van de publieke ruimte
- Voorzieningen
- Dynamiek

2. Dimensie sociaal:

- Verhuis(mobiliteit) en binding
- Bevolkingsopbouw demografisch
- Bevolkingsopbouw sociaal economisch
- Werkloosheid (niet-werkende werkzoekenden)

3. Dimensie veiligheid:

- Geweld
- Diefstal
- Vernielingen
- Vernieling en vervuiling openbare ruimte

Per wijk, buurt of gemeente is de score bekeken op zes onderdelen:

- Veiligheid (overlast en onveiligheid)
- Sociale samenhang en levensopbouw van de bevolking
- Samenstelling bevolking (sociaal/economisch)
- Niveau voorzieningen
- Publieke ruimte

- Woningvoorraad

4.6. De leefbaarometer toegespitst op de plaatsen van de kerken van de stichting

Voor dit onderzoek zijn de buurten waar een kerk van de stichting staat, bekeken op leefbaarheid volgens de Leefbaarometer gemeten in 2008. Heikel punt is dat de kerk met de score an sich niets te maken heeft, maar wel kan gezien worden op welk gebied er in het dorp behoeften en/of tekorten zijn. Daarnaast is ook nog op gemeenteniveau binnen de provincie gekeken naar de leefbaarheid. De scores zijn indexcijfers, waarbij 0 het gemiddelde van Nederland is. Het is een 100-puntsschaal die loopt van -50 tot +50.

Uitkomsten Leefbaarometer in de provincie Groningen

De provincie Groningen scoort over het algemeen goed op het gebied van leefbaarheid. Als de onderdelen waarop deze score is gebaseerd nader worden bekeken (zie bijlage 25 t/m 30), ziet men dat vooral het voorzieningenniveau ver onder het Nederlands gemiddelde scoort. De vergrijzing en schaalvergroting leiden tot het verdwijnen van veel voorzieningen in de kleine dorpen. Men wordt zo meer afhankelijk van de grotere kernen voor de hoognodige voorzieningen.

In dit onderzoek is specifiek gekeken naar de score op leefbaarheid in de dorpen waar de kerken van de stichting staan. Voor deze plaatsen zijn de scores voor de dimensies weergegeven.

Samenstelling bevolking

Het onderdeel 'samenstelling bevolking' scoort op ruim de helft van de plaatsen boven het Nederlands gemiddelde zonder hoge uitschieters. Het maximum is +29 voor Garmerwolde. De overige helft scoort beneden het gemiddelde met Zuurdijk (-40) en Nieuw-Beerta (-35) als uitschieters (zie bijlage 25).

Sociale samenhang

'Sociale samenhang' scoort op driekwart van de plaatsen boven het landelijk gemiddelde. Tinalinge (+45, nieuw bezit van de stichting) en Vierhuizen (+43) staan bovenaan. Een kwart scoort ruim beneden het landelijk gemiddelde, met Den Ham (-40), Oosternieland (-45) en Zuurdijk (-50) als uitschieters (zie bijlage 26).

Publieke ruimte

Op het onderdeel 'publieke ruimte' is door ongeveer driekwart van de plaatsen onder het Nederlandse gemiddelde gescoord. Garnwerd (+36) en Woltersum (+35) scoren het hoogst. Den Ham (-46), Klein-Wetsinge (-47) en Kropswolde (-47) staan onderaan (zie bijlage 27).

Veiligheid

Veiligheid is het onderdeel waar vooral (op uitzondering van Oosternieland (-1), Sappemeer (-2) en Uitwierde (-9)) boven het Nederlands gemiddelde wordt gescoord. Bovenaan staan Tinallinge (+48), Oudeschans (+41), Stitswerd (+41) en Hornhuizen (+40) (zie bijlage 28).

Voorzieningen

Bijna alle plaatsen scoren onder het Nederlands gemiddelde op het onderdeel voorzieningen. Behalve Solwerd (Appingedam)(+18), Beerta (+6) en Scheemda (+4), die iets boven het gemiddelde weten uit te stijgen (zie bijlage 29).

Woningvoorraad

Op het onderdeel woningvoorraad scoren de plaatsen bijna allemaal ruim boven het Nederlands gemiddelde (zie bijlage 30).

Totaalscore

Totaal scoren de plaatsen van de kerken net zoals op gemeenteniveau erg goed. Alleen Zuurdijk scoort *matig positief*. De rest van de plaatsen scoort *positief* of *zeer positief*. De score *uitermate positief* haalt geen enkele plaats in de totaalscore, net zoals *matig*, *negatief* en *zeer negatief*.

4.7. Conclusie uitkomsten Leefbaarometer

De provincie Groningen is een prima plek om te wonen volgens de Leefbaarometer. Alle gemeenten werden positief beoordeeld en sommige werden zelfs zeer positief beoordeeld op leefbaarheid. Vervolgens is gekeken naar de uitkomsten in de dorpen waar kerken van de stichting staan. Hier komt duidelijk naar voren dat het onderdeel voorzieningen erg laag scoort. Ook het onderdeel publieke ruimte scoort daar laag. Veiligheid, sociale samenhang en woningbouw doen het daarentegen erg goed. Dit zorgt voor een algehele positieve beoordeling op de leefbaarheid in de dorpen waar de kerken van de stichting staan.

4.8. Voorzieningenindex

Naast dat een onderdeel van de Leefbaarometer gaat over de voorzieningen, heeft het Sociaal Cultureel Planbureau een meer specifieke voorzieningenindex ontwikkeld. Deze index laat het voorzieningenniveau in een postcodegebied zien. Dit is belangrijk in een dorp voor de mate van leefbaarheid. Het uitgangspunt van een volledig voorzieningenniveau is volgens het SCP de aanwezigheid van minimaal alle basisvoorzieningen. Deze bestaan uit winkels voor de dagelijkse levensbehoeften, basisscholen en huisartsen. Daarnaast zijn er nog de veel gebruikte voorzieningen zoals sportvelden, sporthallen, bibliotheken en sociaal-culturele centra. Het Sociaal Cultureel Planbureau komt met een indeling naar niveaus voor de score in de voorzieningenindex.

Niveau 1: Naast alle basisvoorzieningen, zijn in het postcodegebied ook tenminste een bibliotheekvestiging, gecombineerd met een of meerdere sociaal-culturele centra sporthallen en sportvelden

Niveau 2: Naast alle basisvoorzieningen zijn er een of meer (maar niet alle) overige faciliteiten aanwezig.

Niveau 3: Er zijn één of twee basisvoorzieningen aanwezig, en één of meer van de overige faciliteiten.

Niveau 4: Er is één van de basisvoorzieningen, of geen basisvoorziening en alleen één of meer van de overige faciliteiten in het postcodegebied.

Niveau 5: Er zijn geen voorzieningen in het postcodegebied

Niveau 1 en 2 zijn in de voorzieningenindex samengevoegd, omdat er nauwelijks postcodegebieden zijn die alle veel gebruikte voorzieningen hebben. Dit betekent dat er vier niveaus ontstaan waarbij niveau vier als uitkomst betekent dat er geen voorzieningen zijn.

Voor de plaatsen van de kerken van de stichting is gekeken hoe ze scoren in de voorzieningenindex (zie bijlage 31). De plaatsen Den Ham, Fransum, Klein-Wetsinge, Krewerd, Nieuw-Beerta, Oosternieland, Oudeschans, Saaxumhuizen, Stitswerd, Vierhuizen en Zuurdijk scoren het laagste van de dorpen waar kerken van de stichting staan. Deze dorpen hebben niveau 4 binnen de voorzieningenindex en dit betekent dat er geen voorzieningen, zoals beschreven volgens het Sociaal Cultureel Planbureau, aanwezig zijn in deze dorpen. Inwoners van deze dorpen zijn aangewezen op de grotere kernen in de buurt en zijn afhankelijk van eigen of openbaar vervoer.

4.9. Conclusie Voorzieningenindex

In de dorpen waar de kerken van de stichting staan, zijn over het algemeen genoeg voorzieningen te vinden. 22% van de dorpen heeft namelijk niveau 1 en 42% heeft niveau 2 binnen de voorzieningenindex. De overige 36% heeft niveau 3 en 4. Op te merken is dat het voorzieningenniveau op dit moment nog redelijk goed te noemen is, maar dat de voorzieningen in de toekomst onder druk komen te staan. Door de ontgroening, vergrijzing en krimpende bevolking zal de kans bestaan dat het voorzieningenniveau daar zich minder rooskleurig ontwikkelt in de toekomst zoals in paragraaf 4.8 is besproken.

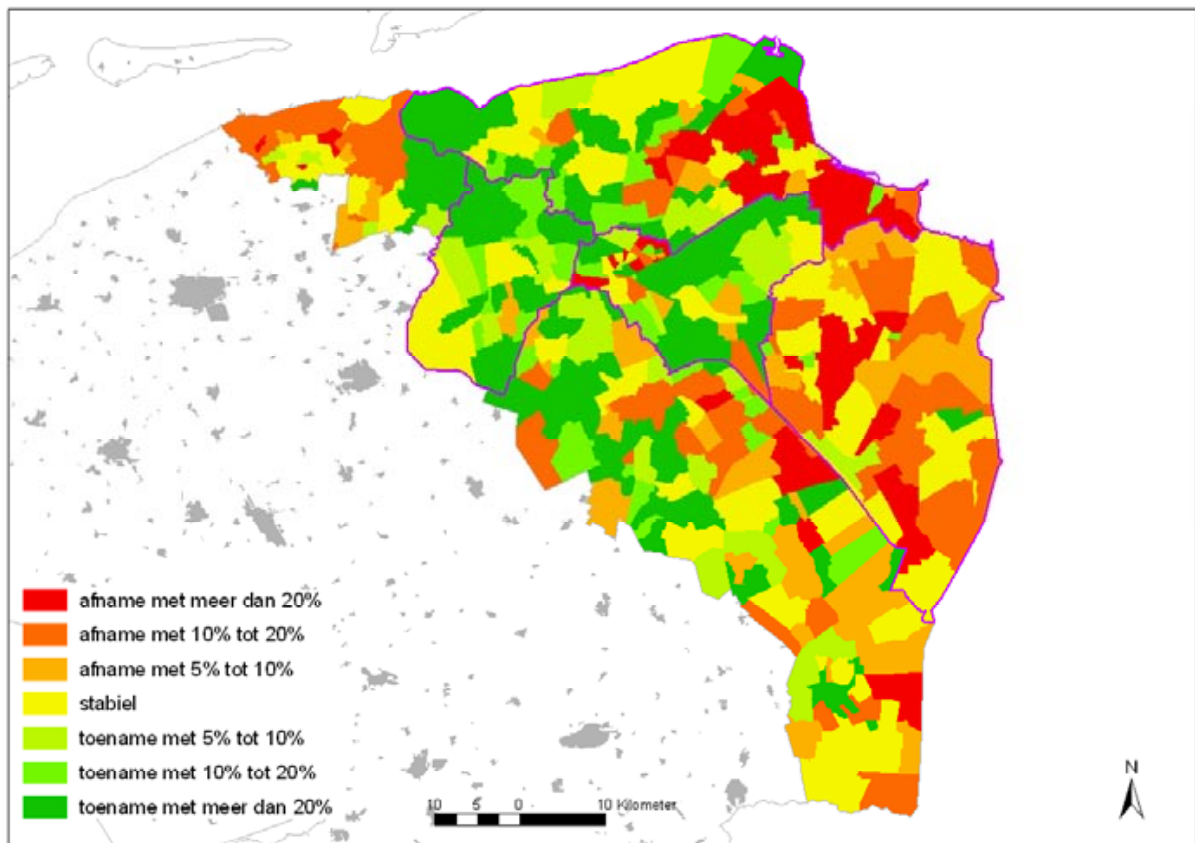
4.10. Provinciaal beleid ten opzichte van leefbaarheid

Het provinciale beleid is gericht op het versterken van de sociaaleconomische vitaliteit door de plattelandseconomie te stimuleren en te verbreden en de leefbaarheid te verbeteren. Initiatieven vanuit dorpen, gemeenschappen en ondernemers zelf worden hierbij als essentieel gezien en ook aangemoedigd. In alle regio's zijn recreatie en toerisme belangrijke peilers. Op dit gebied liggen er veel kansen en punten van verbetering voor de provincie Groningen. In de gehele provincie en dan voornamelijk in de kleine kernen speelt het probleem van het verdwijnen van voorzieningen. De aanwezigheid van voorzieningen op een redelijke afstand is medebepalend voor de aantrekkelijkheid van de kern als vestigingsplaats om te wonen, te werken of een bedrijf te vestigen. Daarom is het belangrijk om voldoende aandacht te besteden aan het voorzieningenniveau. Ook is dit niveau belangrijk voor de mate van leefbaarheid in een regio. De aanwezigheid en bereikbaarheid van voorzieningen op het gebied van werk, zorg, onderwijs, overheidsdiensten en recreatie is erg belangrijk (Provincie Groningen, 2009).

4.11. Demografische ontwikkelingen

Bevolkingsomvang

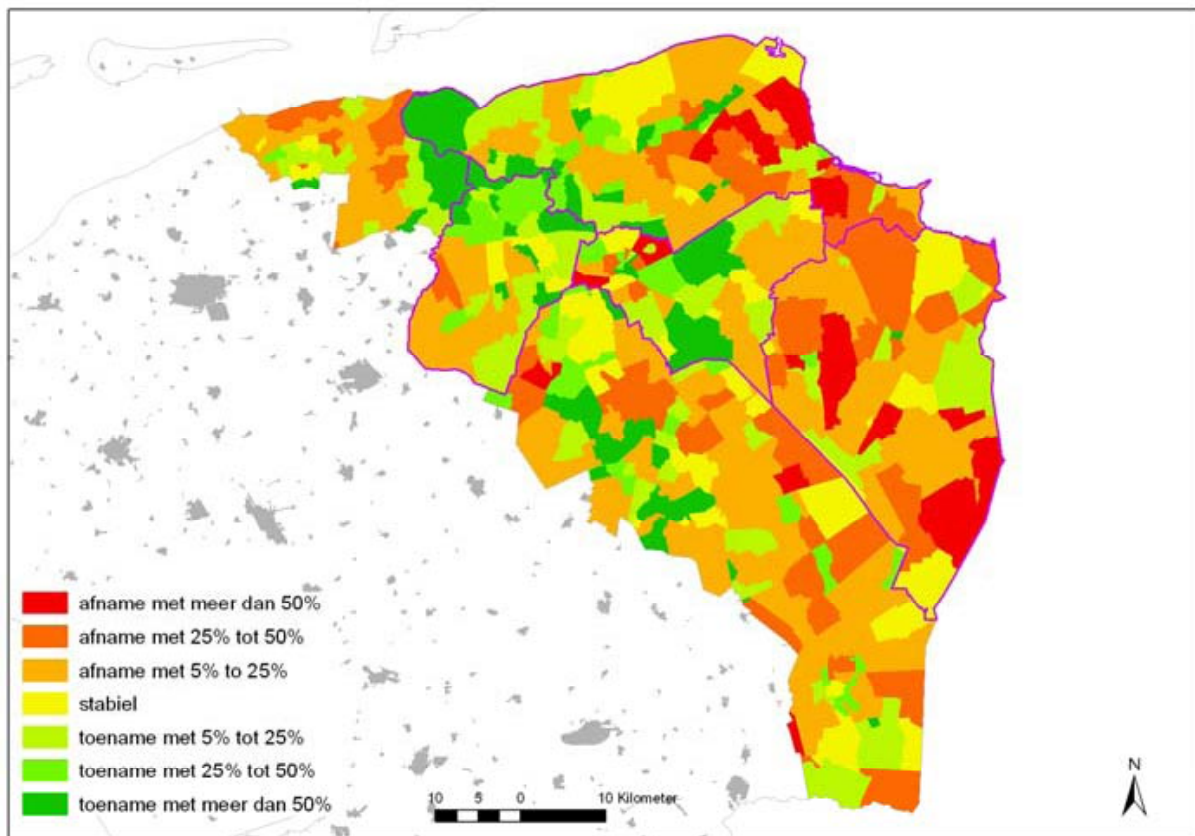
Demografische ontwikkelingen kunnen belangrijke gevolgen hebben voor de leefbaarheid in de Groninger dorpen. Volgens de PRIMOS-prognose die is gedaan in 2005 en geldt voor de periode 2005-2030, is een duidelijke krimpende bevolkingsomvang te zien in Oost-Groningen en de Eemsdelta. Sommige gebieden laten een afname zien van meer dan 20%. Rond de stad Groningen wordt een grote toename van de bevolking verwacht. In het westelijk deel van de provincie wisselen gebieden met een verwachte bevolkingstoename en min of meer stabiele gebieden zich af (ABF-research, 2005, p. 59). Volgens de PRIMOS prognose van 2007 gedaan voor de periode 2006-2020 zal de bevolking in de provincie Groningen totaal dalen met 10.000 (ABF-research, 2007 p. 42).

Figuur 3 Ontwikkeling van de bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS-prognose 2005)

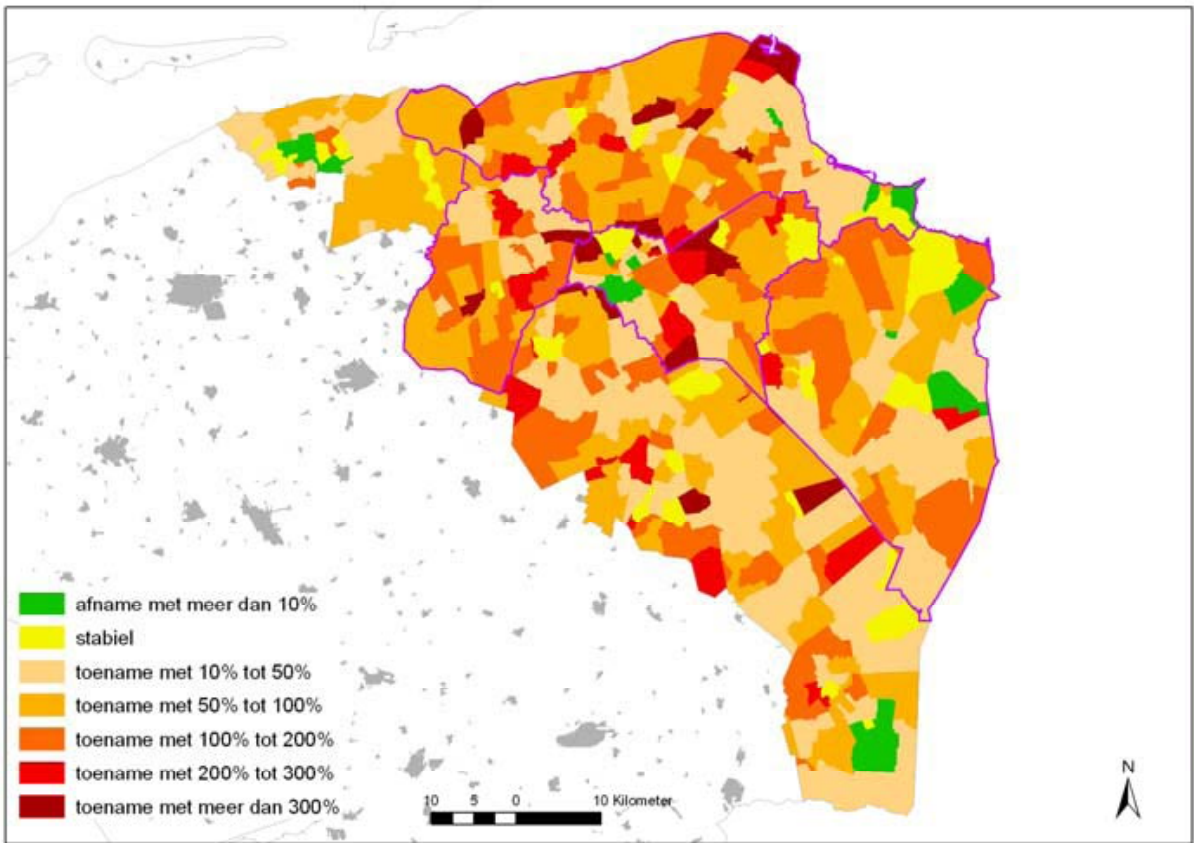
Ontgroening en vergrijzing

De PRIMOS-prognose duidt op duidelijke ontgroening en vergrijzing. Als men kijkt naar de verwachte ontwikkeling van jeugd in de basisschoolleeftijd (leeftijd van 4 tot 11 jaar), dan is een sterke terugloop in grote delen van het Groninger platteland te verwachten. Alleen de stad Groningen en het westelijke deel van de provincie zijn hierop een uitzondering (ABF-research, 2005 p. 59). Gevolgen hiervan zijn waarschijnlijk gedwongen sluitingen van basisscholen in kleine dorpen en daarmee het fuseren van basisscholen in bepaalde regio's. Het hebben van een basisschool in een dorp is één van de basisvoorzieningen volgens het Sociaal Cultureel Planbureau (2005).

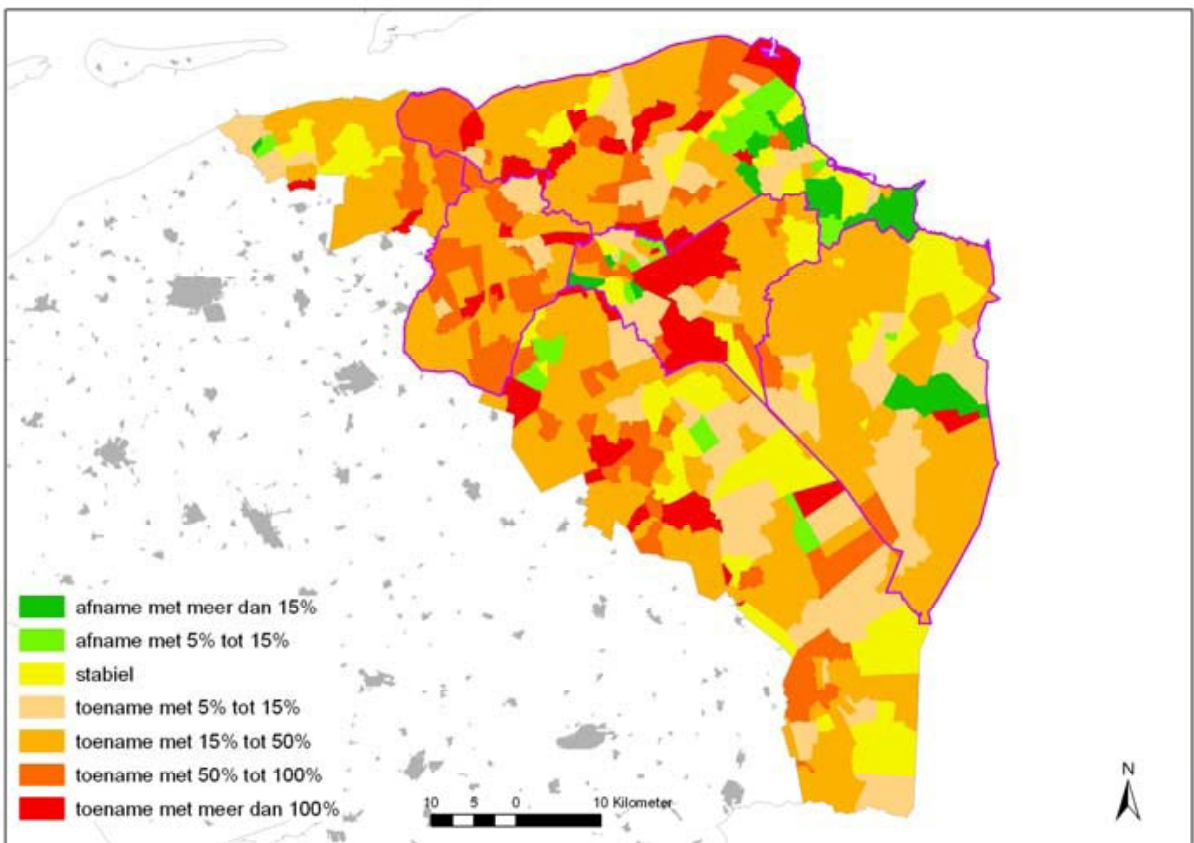

Figuur 4 Ontwikkeling van de basisschoolbevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)

De vergrijzing neemt net zoals in de rest van Nederland in de gehele provincie toe. Vooral rondom de stad Groningen wordt een grote toename van het aantal 50- en 65-plussers verwacht (ABF-research, 2005, p. 61). Rondom Delfzijl en op sommige plaatsen in Oost-Groningen wordt een daling van het aantal ouderen verwacht, dit komt door de totale daling van de bevolking (ABF-research, 2005, p. 60).

Figuur 5 Ontwikkeling van de 65+ bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)

Figuur 6 Ontwikkeling 50+ bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)

Buiten de regio Groningen-Assen en het Westerkwartier leidt de terugloop van de bevolking de komende jaren tot een aantal specifieke vragen betreffende de leefbaarheid. Vragen ontstaan over de manier waarop mensen willen en kunnen wonen, over voorzieningen zoals onderwijs, zorg en openbaar vervoer en over de beschikbaarheid van winkelveorzieningen. De provincie vindt het belangrijk dat de leefbaarheid zowel op het platteland als in de kernen van Groningen behouden blijft en waar mogelijk wordt versterkt (Provincie Groningen, 2009).

4.12. Conclusie demografische ontwikkelingen

De krimpende bevolking, de vergrijzing en de ontgroening veroorzaken in grote delen van de provincie een druk op de bestaande voorzieningen. Dit is zorgelijk omdat het resultaat hiervan is dat veel voorzieningen mogelijk verdwijnen. Deze verandering lijkt onomkeerbaar.

Hoofdstuk 5 De Stichting Oude Groninger Kerken en haar bezit

5.1. Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over het ontstaan van de Stichting Oude Groninger Kerken en haar missie, doelen en strategieën. Een SWOT-analyse verricht door de stichting zelf rapporteert hoe men bezig is met omgevingsgericht beleid. Enkele projecten waarin dit tot uiting komt, zijn kort beschreven. Daarna komen erfgoededucatie en vrijwilligers aan bod. Ten slotte wordt de samenstelling van de portefeuille van de stichting beschreven.

5.2. De Stichting

De stichting is opgericht door een groep particulieren (1969) om het waardevolle, maar bedreigde bezit van historische kerkgebouwen in de provincie Groningen in stand te houden. Niet alleen het behoud werd een doel, maar ook de belangstelling voor dit erfgoed vergroten binnen de samenleving werd een doel op zich. De stichting heeft op dit moment 62 kerken in haar bezit, ongeveer een kwart van alle Groninger kerken. De stichting koopt de (noodlijdende/afgestoten) kerk voor een euro en probeert een passende bestemming voor het gebouw te vinden na restauratie. De verkopende partij (vaak het kerkbestuur) betaalt een zogenaamde bruidsschat, een overdrachtssom gebaseerd op te verwachten onderhoud- en reparatiekosten. De gekochte kerken hebben voornamelijk de status van rijksmonument, maar het kunnen ook provinciale of gemeentemonumenten zijn. De kerken in de portefeuille zijn op dit moment bijna uitsluitend oude middeleeuwse kerken, maar wederopbouwkerken opnemen in het bezit wordt voor de toekomst niet uitgesloten. De stichting treedt ook op als adviseur en gesprekspartner voor kerkbeheerders naast de oorspronkelijke werkzaamheden (De Groot & Linskens, 2008).

Structuur van de Stichting

De stichting heeft een eigen bouwkundig team, medewerkers voor public relations, de verhuur en de administratie en een secretariaat. De exploitatie van de kerken wordt verder verzorgd door vrijwilligers in plaatselijke commissies. Naast deze plaatselijke commissies is er een panel, bestaande uit een selecte groep vrijwilligers die ook zitting hebben in een plaatselijke commissie. Zij vervullen een adviserende rol. Naast het dagelijkse vaste personeel en de vrijwilligers kent de stichting een bestuur en een raad van toezicht.

Doel en missie

Het doel van de stichting is: *'het in stand houden van historische kerkgebouwen in de provincie Groningen en het bevorderen van de belangstelling ervoor'*. De stichting probeert haar doel te verwezenlijken door:

- a. het verwerven, bewaren, restaureren, beheren en ter bezichtiging open stellen van monumentale kerken, hun bijgebouwen en terreinen.
- b. het streven naar een gebruik van de gebouwen en de terreinen dat zoveel mogelijk in overeenstemming is met hun aard.
- c. het nemen van initiatieven op het gebied van adviezen, voorlichting, publicatie en het leggen van contact met bezitters van bouwwerken en terreinen als onder sub a.
- d. alle andere middelen, welke tot bevordering van het doel leiden (SOGK, 2007).

De missie van de stichting zoals verwoord in het beleidsplan 2009-2012 is: *'De Stichting Oude Groninger Kerken levert een bijdrage aan de instandhouding en de versterking van de beleving en*

waardering van het karakteristieke Groningse cultuurlandschap met het kerkelijk erfgoed als uitgangspunt’.

5.3. SWOT-analyse

De SWOT-analyse zoals eerder vermeld, verricht door de stichting zelf is in dit onderzoek gebruikt om te kijken of er voor dit onderzoek belangrijke sterktes, zwaktes, kansen of bedreigingen zijn op het gebied van leefbaarheid, functionaliteit en identiteit.

Uit de SWOT-analyse van de stichting blijkt duidelijk dat ze een sterke positie heeft op sociaal-cultureel gebied. De kerken vervullen een belangrijke functie in het kader van de ruimtelijke ordening en/of het sociaal-culturele leven in de diverse lokale gemeenschappen. Een ander sterk punt is de vrijwilligersorganisatie binnen de stichting.

Op het gebied van plattelandsontwikkeling (waaronder leefbaarheid valt) zijn er mogelijkheden om projecten te ontwikkelen op het gebied van ruimtelijke ordening, cultuurtoerisme en erfgoededucatie. Alhoewel aan de randen van de doelstellingen kan dit de positie van de stichting versterken.

Een zwakte bleek dat de stichting weinig naamsbekendheid onder alle lagen van de bevolking heeft. Ook de bekendheid bij belangrijke actoren op economisch gebied is onvoldoende. Dit kan in de toekomst misschien belangrijk worden om verder behoud van de kerken te waarborgen. Daarnaast zijn er (te) weinig donateurs onder de 45 jaar, een kwetsbaar punt voor de toekomst. Het vrijwilligersbestand is ook aan vergrijzing onderhevig. Een ander belangrijk zwak punt is het gebrek aan vooruitgang in de intensiteit van het gebruik en de openstelling van de kerken.

<p>Sterktes:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sterke positie in de erfgoedwereld en op bestuurlijk niveau en op sociaal-cultureel gebied • SOGK wordt gezien als natuurlijke partner voor vernieuwend en spraakmakende projecten binnen en buiten de primaire doelstellingen van de stichting. • Bezit een professioneel, extern gericht en flexibel bureau • Goed gekwalificeerde werknemers • Producten zijn van hoge kwaliteit en worden als maatgevend gezien door veel partijen in de erfgoedwereld en daarbuiten • De kerkelijke monumenten vervullen een belangrijke functie in het kader van de ruimtelijke ordening en/of het sociaal-culturele leven in de diverse lokale gemeenschappen • Vrijwilligersorganisatie is belangrijke drager onder het werk en het imago van de organisatie • Verhouding tussen de organisatie en de vrij autonoom opererende commissies en commissies van deskundigen is positief kritisch en getuigt van wederzijds respect voor elkaars positie in de verdere ontwikkeling van de organisatie. • De initiatieven die genomen zijn in de afgelopen beleidsperiode om de communicatie met de plaatselijke commissies te verbeteren, hebben in die goede relatie een belangrijke bijdrage geleverd. 	<p>Zwaktes:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gebrek aan goede naamsbekendheid onder brede lagen van bevolking • Leemte in donateursbestand in leeftijdsgroep tot 45 jaar, maakt stichting op langere termijn kwetsbaar • Bekendheid onder belangrijke actoren op economisch gebied is onvoldoende • Vrijwilligersorganisatie is aan vergrijzing onderhevig • Er wordt teveel gevaren op de overbekende kompassen, die veelal wel succesvol zijn, met weinig nieuwe creatieve en kwalitatieve professionele initiatieven die interessant zijn voor de doelgroep 45- . • In de intensiteit van het gebruik en de openstelling van de kerken zit nauwelijks vooruitgang
--	---

<p>Kansen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Gezien het sterke imago en de flexibele, extern gerichte organisatie zijn er in de huidige politiek en bestuurlijke omgeving kansen om projecten te ontwikkelen op het gebied van plattelandontwikkeling, ruimtelijke ordening, cultuurtoerisme en erfgoededucatie. Dit is een uitdaging met faalkansen. • Het bureau is in staat de dienstverlening aan derden op het gebied van instandhouding, beheer, en administratie, educatie en communicatie verder uit te bouwen. • Door de kwaliteit van haar instandhoudingsactiviteiten hoog te houden en daarnaast te opereren op 'de randen' van haar primaire doestellingen, wordt de positie van de stichting versterkt. • Samenwerking met organisaties als de Vereniging Groninger Dorpen, het Groninger Monumentenfonds, het Museumhuis Groningen, de Stichting Landschapsbeheer Groningen. De Stichting Groningen Orgelland en Marketing Groningen ligt daarbij voor de hand • Bijzondere locaties Groningen heeft in deze beleidsperiode belangrijke mogelijkheden om haar positie in stad en regio aanzienlijk te versterken door haar 'brede' naamgeving waar te maken, waarbij gebruik kan worden gemaakt van initiatieven die vooral interessant zijn voor de doelgroep 45 - . 	<p>Bedreigingen:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Door de grote mate van professionaliteit wordt de stichting door sommige partijen als een bedreiging gezien. Snel vallen er termen als 'arrogant' en 'zelfverrijking' ten koste van zwakkere spelers in het veld • Door het in stand houden van kerkelijke monumenten en het geven van maatschappelijke betekenis aan het erfgoed, een steeds wisselende hoofdrol in de projectontwikkeling en –uitvoering te geven, kan het tot nu toe voor velen duidelijk beeld van het werk van de stichting (het behoud van kerken) onduidelijk worden. • Ook het opereren buiten het 'natuurlijke' werkgebied kan leiden tot verwarring, waardoor de herkenbaarheid vervaagt. Het in de afgelopen jaren met zorg opgebouwde en succesvolle beleid 'op maat' van de stichting verplicht de organisatie haar positie waar te maken als een open organisatie met durf en passie. • De financiële positie van de stichting, die zich door haar faciliterende karakter kenmerkt door grote vaste personele en organisatorische lasten, kan een rem op deze ontwikkeling zetten. Dit leidt in het ergste geval tot imagoschade en vertrouwensverlies.
---	--

Tabel 1 SWOT-analyse van de Stichting Oude Groninger Kerken (bron: Beleidsplan 2009-2012)

5.4. De SOGK en omgevingsgerichte monumentenzorg

In de jaren negentig van de vorige eeuw begon de stichting zich naast het herstel van kerkgebouwen ook te bekommeren om kerkhoven en kerktuinen. Het kerkgebouw werd beschermd, maar de oude kerkhoven en kerktuinen werden vaak verwaarloosd. In 1995 restaureerde de stichting haar eerste kerkhof in Thesinge en in 1998 werd het kerkhof van Wittewierum aangepakt. In 1999 werd samen met de Stichting Landschapsbeheer Groningen het vijfjarige project 'Kerken in het Groen' ontwikkeld. Met dit project werd gewerkt aan het onderhoud en herstel van vijftig cultuurhistorische en landschappelijk waardevolle terreinen. Hier werd het begin gemaakt met het betrekken van de (directe) omgeving van het kerkgebouw en uitte zich het begin van de trend van object- naar omgevingsgericht beleid.

Project Landmerken

In het project 'Landmerken' hebben Landschapsbeheer Groningen en de stichting samen een plan uitgewerkt voor de historische, recreatieve en economische versterking van acht ensembles (Hornhuizen, Wierhuizen, Breede, Usquert, Uitwierde, Termunten, Finsterwolde en Nieuw Beerta) van kerk, toren, kerkhof, dorp en omringend gebied, inclusief de aanleg van wandelpaden (voltooiing in 2010). Het project levert een bijdrage aan de instandhouding en versterking van het historische en hedendaagse cultuurlandschap van de Wadden. De nauwe relatie tussen de torens, kerken, kerkhoven en omringende Waddenlandschap wordt, waar dit nodig is, versterkt.

Bij het zoeken naar multifunctionele bestemmingen voor de kerkgebouwen is de aandacht nog meer dan in het verleden gericht op de behoefte vanuit de samenleving. Instandhouding van de kerken en haar omgeving is hiermee nog duidelijker een maatschappelijk vraagstuk geworden (Bekooij, 2009).

Project Leegkerk

De kerk in Leegkerk wordt 'pleisterplaats'; de stichting heeft een subsidie vanuit de EU, de provincie en de gemeente Groningen gekregen om de kerk opnieuw in te richten, zodat het een tussenstop wordt voor voorbijgangers. De kerk ligt tussen de stad Groningen en de nieuwe fietsbrug over het Aduarderdiep en vormt volgens het regioteam 'Vitaal Platteland' een cultuurhistorisch waardevolle schakel van de stad naar het platteland. In het weekend zullen de medewerkers van werk- en dagbestedingcentrum 'De Zijlen,' uit het Westerkwartier, koffie en thee schenken en zijn er in de kerk exposities te zien. Door de week kunnen allerlei organisaties en bedrijven uit de buurt gebruik maken van de multifunctionele ruimten die in het koor en het schip gecreëerd worden. De kerk biedt plaats aan rouw- en trouwdiensten en aan exposities, concerten en congressen.

Naast voorbeelden van lopende projecten zijn er ook voorbeelden van reeds succesvol afgeronde projecten:

Project Woltersum

In het dorp Woltersum heeft de stichting naast de kerk en het kerkhof ook de pastorie, weidegrond, het dorpsplein en het dorps huis in bezit. De stichting heeft ervoor gezorgd dat er weer samenhang in het dorp kwam en dat de 'doorbloeding' van het geheel in gang werd gezet. Het complex is opnieuw een trefpunt in het dorp met een duidelijke functie en draagt daarmee wezenlijk bij aan de leefbaarheid in het dorp (Bekooij, 2009)

Project Marum

De kerk in Marum is niet alleen 'de mooie kamer' van het dorp, maar heeft een relatie gelegd met het landschap. Samen met Staatsbosbeheer is het lijk huisje als startpunt van het Wittenonnenpad (een historische wandelroute) ingericht. Het is nu een informatiepunt over de historische achtergrond van de locatie en haar omgeving. Tevens is de kerk startpunt geworden van deze wandelroute en voegt zo toe aan de leefbaarheid in het dorp.

Project Hornhuizen

De kerk van Hornhuizen is in de negentiger jaren verbouwd tot dorps huis, met behoud van de identiteit van de kerk. De gemeenschap is erg klein, daarom is het interieur van de kerk gedeeltelijk in stand gehouden. De kerk heeft geen plaatselijke commissie meer want het fungeert als zelfstandig dorps huis. De kerk heeft een nieuwe publieke functie in het dorp gekregen en is daarom een toevoeging aan de leefbaarheid in het dorp.

Deze projecten zijn voorbeelden van wat de stichting reeds bijdraagt aan de leefbaarheid in de dorpen. Door verder te kijken dan alleen het object, wordt veel op lokaal niveau bereikt. Er is alleen nog wel een lange weg te gaan. In veel kerken gebeurt (nog te) weinig. Dit blijkt uit de enquêtes die gehouden zijn onder de plc's. Naast projecten vanuit de stichting zijn er ook succesverhalen van de plc's zelf. Zo is de plaatselijke commissie van Tolbert dusdanig actief en wordt de kerk zodanig gebruikt dat er genoeg inkomsten zijn om schoonmakers te betalen en bijvoorbeeld kleine aanpassingen aan de kerk zelf te financieren.

5.5. Erfgoededucatie

De provincie Groningen besteedt veel aandacht aan cultuurbereik en –participatie in haar Cultuurnota. Dit beleid is gericht op alle inwoners van de provincie. Een belangrijk instrument daarvoor is cultuureducatie. De provincie is van mening dat passieve participatie een voorwaarde is

om uiteindelijk tot actieve participatie te komen. De basis hiervoor ontstaat in eerste instantie op school. Leerlingen komen via cultuurgericht onderwijs in aanraking met cultuur en nemen er actief aan deel (Provincie Groningen, 2008).

De stichting spant zich in om de belangstelling voor het religieus erfgoed te vergroten vooral om jonge generaties bewust te maken van het belang van het behoud van (religieus) erfgoed. Basis- en middelbare scholieren komen onder andere door erfgoededucatie op een leuke manier in contact met de middeleeuwse kerkgebouwen. Dit onderwijs wordt weliswaar aan kinderen en jeugd gegeven, maar bereikt via hen ook de ouders, schoolleiding en leidt tot aandacht in de media.

5.6. Vrijwilligers

De plaatselijke commissies zorgen voor de exploitatie van de kerken. Deze plaatselijke commissies bestaan volledig uit vrijwilligers. Van hen wordt elk jaar een jaarrekening verwacht met daarop al hun uitgaven en inkomsten. De stichting probeert de commissies zoveel mogelijk te stimuleren om activiteiten te organiseren en inwoners te enthousiasmeren voor de kerk. De ene commissie is actiever dan de ander. De exploitatie geschiedt met zelf gecreëerde middelen, soms met hulp van de stichting of andere fondsen. Hoe actiever de commissie des te meer tijd het de vrijwilligers kost. De stichting koestert die vrijwilligers, want zonder hen kan de stichting niet bestaan. Zo is er twee keer per jaar een vrijwilligersdag om ze gezamenlijk te bedanken. Ook bestaat er een denktank samengesteld uit een afvaardiging van de plc's. Naast de vrijwilligers in de plc's, zijn er ook anderen die bereidwillig en zonder honorarium diverse werkzaamheden verrichten.

5.7. De vastgoedportefeuille van de stichting

Een overzicht van het bezit van de Stichting Oude Groninger Kerken staat in de bijlagen 1, 2 en 3. In totaal zijn er 62 kerken in het bezit opgenomen waarvan drie enkel de kerktoren (Garmerwolde, Kloosterburen en Uitwierde). Daarnaast bezit de stichting dertig kerkhoven en 21 andersoortig bezit. Naast het onroerend goed bezit de stichting veel roerende goederen zoals orgels en kerkinterieuren. In dit onderzoek doen de Der Aa-kerk en de Remonstrantenkerk in de stad Groningen niet mee omdat kerken van het platteland specifiek onderwerp van het onderzoek waren. De kerken in grotere provinciale kernen zijn wel meegeteld.

5.8. Ligging van de kerken

Het Groninger landschap kent verschillende typen landschappen. De positie en identiteit van de kerken in deze landschappen is mede hierdoor bepaald.

De Provincie Groningen heeft provincie Groningen in vier delen gesplitst (centraal, noord, oost en west) die elk hun typische landschappelijke karakters hebben. Per deelgebied zijn kort de landschapstypen beschreven waar kerken van de stichting staan zoals in het Provinciaal Omgevingsplan (2006).

Regio Centraal

Regio centraal bestaat uit de gemeenten Groningen, Haren, Hoogezand-Sappemeer en Slochteren. De meest voorkomende landschapstypen hier zijn het park- en het wegdorpenlandschap. In het parklandschap komen geen kerken van de stichting voor, wel in het wegdorpenlandschap. Engelbert, Middelbert en Leegkerk in de gemeente Groningen en Overschild in de gemeente Slochteren, zijn typische wegdorpen. De hoofdstructuur van een dergelijk landschap kenmerkt zich door vlakke

zandruggen met wegdorpen overgaand in grootschalig open akkerbouwgebied. De essentiële landschapselementen zijn beschermde dorpsgezichten en bijzondere gebieden, monumentale boerderijen en erfbeplantingen en borgen met landgoedbossen. Kerken, kerkterreinen en kerkhoven zijn hierin ondersteunende landschapselementen (Provinciale Staten, 2006 p. 79).

Figuur 7 Wegdorpenlandschap

De overige kerken in deze regio in de gemeente Hoogezand-Sappemeer (Kropswolde, Sappemeer en Kiel-Windeweer) passen niet binnen deze twee landschapstypen en behoren meer tot het veenkoloniënlandschap (ontginningsdorpen).

Regio Noord

Regio Noord bestaat uit de gemeenten Appingedam, Eemsmond, Delfzijl, Loppersum, De Marne, Ten Boer en Winsum. De meest voorkomende landschapstypen hier zijn het wierden- en het dijkenlandschap. In beiden worden kerken van de stichting gevonden. In het wierdenlandschap zijn dit de kerken van Marsum, Opwierde en Solwerd (gemeente Appingedam), Stitswerd en Usquert (gemeente Eemsmond), Godlinze, Krewerd en Uitwierde (gemeente Delfzijl), Eenrum, Wehe den Hoorn en Adorp (gemeente De Marne), Eenum, Oosterwijtwerd, Westerwijtwerd, Westeremden en Wirdum (gemeente Loppersum), Ten Boer, Wittewierum en Woltersum (gemeente Ten Boer) en Feerwerd, Garnwerd, Klein-Wetsinge, Obergum (gemeente Winsum). De provincie is bekend door deze wierdekerken. De kerken staan of stonden op het hoogste punt van de wierde. Deze wierden zijn door de mens gemaakt om zich te beschermen tegen overstromingen. De hoofdstructuur van het wierdenlandschap zijn wierden(dorpjes) langs natuurlijke waterlopen of in reeksen samenvallend met oude kustlijnen. De essentiële landschapselementen zijn naast de wierden en kerken onder andere natuurlijke waterlopen, beschermde dorpsgezichten en bijzondere gebieden, trekvaarten, borg-, klooster- en vestingterreinen. Kerkterreinen zijn naast onder andere smalle (kronkel)wegen, monumentale boerderijen en boerenrentenierswoningen de ondersteunende landschapselementen in het wierdenlandschap (Provinciale Staten, 2006 p. 86). In het wierdenlandschap leidden de kerkenpaden vanuit de omliggende boerderijen naar de kerk op de wierde. De meeste van deze kerkenpaden zijn door ruilverkaveling en schaalvergroting in het landschap verdwenen. Op de wierden zelf vindt men vaak nog resten van deze kerkenpaden (Schroor & Meijering, 2007 p. 104).

Figuur 8 Wierdenlandschap

In het *dijkenlandschap* zijn dit de kerken van Hornhuizen, Kloosterburen, Pieterburen, Vierhuizen, Westernieland en Zuurdijk (gemeente De Marne), Saaxumhuizen en Den Andel (gemeente Winsum) en Oosternieland en Breede (gemeente Eemsmond).

De hoofdstructuur van het dijklandschap is dat er parallelle dijken zijn, de boerderijreeksen liggen langs de slaperdijken en de verkaveling is langgestrekt. De essentiële landschapselementen zijn dijken met zijlen (uitwateringssluizen), kolken (overblijfselen van dijkdoorbraak) en coupures (bij hoogwater af te sluiten opening in een dijk) en monumentale boerderijen. Kerken zijn in dit type landschap geen essentiële of ondersteunende landschapselementen (Provinciale Staten, 2006 p. 86).

Figuur 9 Dijkenlandschap

Garmerwolde en Thesinge en Zuidwolde vallen niet duidelijk te plaatsen in één van deze twee landschapstypen en lijken meer te passen in het wegdorpenlandschap.

Regio Oost

Regio Oost bestaat uit de gemeenten Bellingwedde, Menterwolde, Pekela, Reiderland, Scheemda, Slochteren, Veendam en Vlagtwedde. De meest voorkomende landschapstypen zijn het wegdorpenlandschap, het esdorpenlandschap Westerwolde, het veenkoloniënlandschap en het heideontginningslandschap. Alleen in het wegdorpenlandschap, het veenkoloniënlandschap en het heideontginningslandschap zijn kerken van de stichting te vinden. In het wegdorpenlandschap zijn dit de kerken in Nieuw-Beerta (gemeente Reiderland), Oudeschans (Gemeente Reiderland), Scheemda (gemeente Scheemda) en Overschild (gemeente Slochteren) (Voor beschrijving wegdorpenlandschap zie regio centraal).

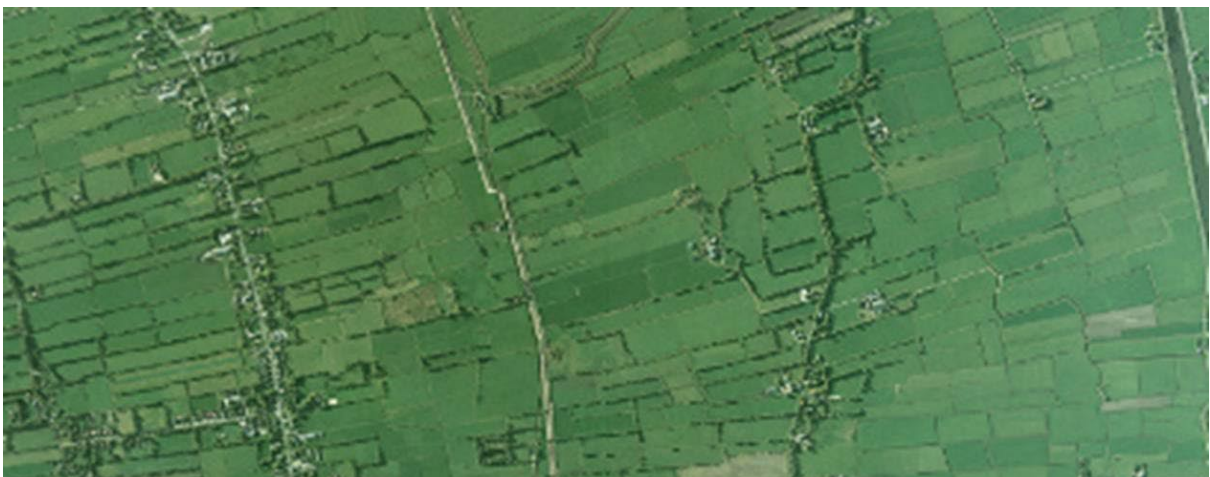
In het veenkoloniënlandschap ligt de kerk van Beerta (gemeente Reiderland). Dit type landschap kenmerkt zich door kanaaldorpen met een mix van agrarische - , burger - en soms industriële bebouwing en als essentieel landschapselement de langgestrekte parallelle verkaveling (wijken) en kanalen. Ondersteunende landschapselementen zijn hier verlaten (kleine schutsluizen in kanaal) en bruggen, karakteristieke boerderijen en kapiteinswoningen. Kerkgebouwen en –terreinen spelen hier een minder belangrijke rol als bepalend landschapselement (Provinciale Staten, 2006 p. 95).

Figuur 10 Veenkoloniënlandschap

Regio West

West-Groningen, ook wel Westerkwartier genoemd, bestaat uit de gemeenten Leek, Grootegast, Marum en Zuidhorn en bestaat voornamelijk uit twee soorten landschapstypen: het streekdorpenlandschap en het wierdenlandschap. Het streekdorpenlandschap kenmerkt zich door een vlakke zandrug met wegdorpen (hoofdstructuur). Haaks op de wegen staan houtsingels langs de perceelsranden. De besloten ruggen worden afgewisseld met open laagveengebieden. De essentiële landschapselementen zijn elzensingels en borgen (Provinciale Staten, 2006 p. 104). Kerken die binnen het streekdorpenlandschap vallen zijn Niezijl (gemeente Zuidhorn), Marum, Niebert, Noordwijk en Nuis (gemeente Marum), Lettelbert, Midwolde en Tolbert (gemeente Leek).

Figuur 11 Streekdorpenlandschap

Kerken van de stichting die vallen in het type wierdenlandschap in West-Groningen zijn Den Ham en Niehove (gemeente Zuidhorn). Grijskerk en Visvliet (gemeente Zuidhorn) passen beter in het type dijkenlandschap.

5.9. Conclusie ligging van de kerken van stichting

Opvallend is dat veel kerken van de stichting wierdekerken zijn. Dit is niet verwonderlijk aangezien dit de oudste kerken van de provincie zijn. De wierden en de kerken die erop gebouwd zijn, zijn typerend voor de provincie Groningen en identiteitsbepalend voor het noorden van de provincie.

5.10. De kerken in de provincie Groningen

Net als in de rest van Nederland is in de provincie Groningen sprake van leegloop van de kerken. In de steden en grotere kernen is deze leegloop het sterkst, maar ook het platteland ontkomt er niet aan. De provincie Groningen is in Nederland de provincie met het laagste percentage kerkelijken (37%). Honderd jaar geleden was dat nog 91% (CBS,2009). Ten slotte is het kerkbezoek in de provincie laag te noemen vergeleken met de andere provincies (CBS, 2008).

Religieus erfgoed bepaalt mede de identiteit van de provincie. Zo staat de provincie Groningen vooral bekend om zijn wierdekerken. De middeleeuwse kerken en de wierden van de Groningen behoren tot de G7 van Groningen. De G7 bestaat uit: Stad, Lauwersmeer, Pieterburen, Bourtange, Borgen, Kerken en Wierden. Dit is een toeristisch marketinginstrument om snel te kunnen laten zien wat Groningen nu eigenlijk tot Groningen maakt. De oude kerken zijn beeldbepalend in het Groninger landschap door hun sobere architectuur, ingetogen interieurs en wereldberoemde orgels. De grote collectie orgels in de kerken in Groningen is uniek in de wereld. Naast kerkdiensten worden in veel van de kerken regelmatig concerten, evenementen en exposities gehouden. De meeste kerken kunnen door het publiek bezocht worden, hiervoor is het concept van sleuteladressen bedacht. Op afspraak kan de sleutel gehaald worden en de kerk bezichtigd worden. Twee kerken zijn bijna altijd open, de kerk in Marsum en die in Vierhuizen. De mate van activiteit en functies in de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken worden in het volgende hoofdstuk verder behandeld.

Hoofdstuk 6 De enquête en de jaarrekeningen

6.1. Inleiding

Om meer inzicht te krijgen in de functies, de mate van activiteit en de leefbaarheid in de dorpen van de kerken van de stichting, is gekozen om een enquête naar de bestuursleden van de plaatselijke commissies te sturen. Daarnaast zijn de jaarrekeningen van de plaatselijke commissies geanalyseerd. Elke commissie heeft drie enquêtes ontvangen; één voor de voorzitter, de secretaris en de penningmeester. Het doel hiervan was om tenminste één enquête per kerk te ontvangen. De populatie bestaat uit alle kerken van de stichting (62). De kerken met een plaatselijke commissie vormen de steekproef, slechts zij hebben een enquête gekregen (50 plc's). Van deze 50 plc's hebben 42 één of meerdere enquêtes ingevuld, een responsepercentage van 84 %, 67,7% van de totale populatie. Op grond hiervan kan een goed beeld gevormd worden van de functies die de kerken van de stichting vervullen.

6.2. Opbouw enquête

De enquête bestaat uit open en gesloten vragen. De gesloten vragen gaan voornamelijk over het gebruik en de functie(s) van de kerk. De open vragen gaan voor het merendeel over de leefbaarheid binnen de woonplaats en hoe het kerkgebouw hieraan bijdraagt in het dorp. De term leefbaarheid is met opzet tevoren niet gedefinieerd, om zo te ondervinden waar de mensen aan denken bij de term leefbaarheid. Ten slotte zijn enkele persoonlijke vragen gesteld aan de respondenten zoals hun leeftijd en hoe lang ze er al woonden.

6.3. Uitkomsten leefbaarheid in de enquête

Twee plaatselijke commissies (Beerta en Usquert) twijfelen of hun kerk bijdraagt aan de leefbaarheid van het dorp. De anderen zijn overtuigd van de toegevoegde waarde van de kerken aan de leefbaarheid in het dorp (zie bijlage 23). Hiervoor zijn verschillende redenen gegeven. Samengevat luiden ze als volgt:

De kerk speelt nog steeds een centrale rol in het dorp, iets minder dan vroeger maar toch hecht men in veel dorpen nog steeds veel waarde aan de kerk. De kerk wordt gezien als een belangrijk monument, van grote culturele en bouwkundige waarde. Eveneens wordt de kerk gezien als herkenningspunt, als centraal punt in het dorp en in het landschap. De uitstraling en allure die het kerkgebouw aan het dorp geeft, vindt men belangrijk.

De kerk is (of zou moeten zijn) volgens de meeste plaatselijke commissies een multifunctioneel gebouw voor religie, familiegebeurtenissen, kunst, cultuur en sociaal-maatschappelijke activiteiten. In de ene kerk spelen al deze activiteiten zich af, in andere slechts één, maar in bijna elke kerk gebeurt in ieder geval iets! Er komt publiek op af, uit het dorp zelf, en uit de (verre) omgeving. De activiteiten in de kerk zijn laagdrempelig en de kerk is een neutraal terrein voor de inwoners waar gemeenschappelijke belangen gelden. Veel inwoners dragen zorg voor het wel en wee van de kerk. Veel plaatselijke commissies organiseren activiteiten ten goede van de kerk. De opbrengsten dragen onder andere bij aan restauratie en onderhoud. Groots opgezette acties zorgen ervoor dat soms het hele dorp zich inzet voor het behoud van de kerk. De kerk speelt in veel dorpen een rol als bindende factor, leidend tot sociale cohesie in het dorp. Voor vrijwilligers onderling is de kerk een

ontmoetingsplaats. Heikel punt is dat de jeugd (nog) weinig interesse toont voor activiteiten in de kerk.

Veel kerken van de stichting zijn een toeristische trekpleister; de kerk trekt al dan niet toevallige bezoekers aan die even stoppen bij de kerk, of een rondleiding willen. De plaatselijke horeca en middenstand profiteren hiervan of zouden dat kunnen doen.

Op de vraag of de kerk/plaatselijke commissie nog meer zou kunnen bijdragen aan de leefbaarheid in het dorp denkt 60% van de plaatselijke commissies en 47% van de geënquêteerden dat dit wel mogelijk is. 22% van de plaatselijke commissies en 28% van alle geënquêteerden vinden het niet nodig omdat:

- de kerk/plaatselijke commissie al genoeg doet
- er al genoeg activiteiten in de omgeving zijn
- de commissie al zwaar genoeg belast is
- deze functie al door het dorps huis of dorpscafé vervuld wordt
- 'het zo goed is'
- De kerk/plaatselijke commissie niet meer kan doen om de leefbaarheid te vergroten dan ze nu al doet

De overige 17% van de plaatselijke commissies en 25% van de geënquêteerden weet geen antwoord op deze vraag of heeft de vraag niet ingevuld.

6.4. Leefbaarheid algemeen in woonplaats

Op de vraag of er verbeterpunten zijn op het gebied van leefbaarheid in de eigen woonplaats vindt 45% van de geënquêteerden van wel. 41% vindt van niet en de overige 14% weet het niet of heeft niets ingevuld (zie bijlage 21).

Van de genoemde verbeterpunten noemt men de algemene voorzieningen het meest (18%), gevolgd door gevaarlijke verkeerssituatie (13%) en (speel)voorzieningen voor kinderen/jeugd, overlast (vlieg)verkeer en fiets- en wandelpaden (alle drie 11%). De punten saamhorigheid en nieuwbouw noemt men met elk 8%, de parkeersituatie (5%) en de geringe aandacht van de gemeente komen daarna.

Plaatselijke commissies

Leeftijd		
A (18-39)	0	0,0%
B (40-54)	7	12,7%
C (55-64)	30	54,5%
D (65 jaar of ouder)	18	32,7%
Totaal respondenten	55	100,00%

Tabel 2 Leeftijd respondenten

55% van de geënquêteerden is tussen de 55 en 64 jaar. De leeftijdscategorie 18-39 is niet vertegenwoordigd in de plaatselijke commissies. Deze vergrijzing binnen het vrijwilligersbestand is

een punt van aandacht. Gemiddeld wonen de commissieleden 27 jaar in de huidige woonplaats. 89% van de leden is woonachtig in dezelfde plaats waar de desbetreffende kerk staat.

De commissieleden zitten op dit moment gemiddeld 14 jaar in een plaatselijke commissie. Dit zegt niet zoveel aangezien sommige kerken korter in het bezit van de stichting zijn en daardoor ook korter een plaatselijke commissie hebben. Toch geeft dit een indicatie van de duur van de zitting van commissieleden.

Naast de commissieleden zelf helpen er bij 71% van de plaatselijke commissies nog andere vrijwilligers mee (zie bijlage 18). Dit kunnen mensen zijn die af en toe de kerk schoonmaken, of een andere vorm van onderhoud rondom de kerk plegen, het overige onderhoud verzorgen, vervullen van de rol als gastheer/-vrouw, koffie en thee schenken, de klok opwinden en/of smeren, helpen bij versieren enzovoort. Sommige vrijwilligers helpen eenmalig bij een bepaalde actie zoals bij een rommelmarkt of collecte. Deze inzet geeft aan dat de kerk op deze misschien kleinschalige manier bijdraagt aan de sociale cohesie en de leefbaarheid in het dorp.

Niet elke commissie is even groot of voert dezelfde taken uit. De ene bestaat uit een echtpaar die de exploitatie verzorgt. De andere commissie bestaat uit tien personen. Saaxumhuizen, Garmerwolde en Pieterburen hebben een grote schare vrijwilligers (30-35 personen) waar ze zo nodig op kunnen rekenen. In Oosternieland en Adorp is een aparte culturele commissie die activiteiten organiseert. In Wirdum is er een goede samenwerking met de vereniging Dorpsbelangen. In Breede helpt de muziekcommissie mee met de organisatie van activiteiten.

Er zijn geen vaste richtlijnen hoe de commissies de exploitatie uitvoeren. Dit verschilt tussen commissies die alle activiteiten op zich nemen tot zij die taken delegeren naar anderen of samenwerken met andere organisaties.

6.5. Toegankelijkheid kerkgebouw en het gebruik van de sleuteladressen

Een ideaalbeeld van de stichting is onder andere dat de kerken altijd open zijn voor publiek. In Frankrijk is dit meestal het geval. De kerk is openbaar en behoort tot de publieke ruimte. Helaas gebeurt dit in Nederland op kleine schaal. Veel kerken zijn gesloten voor publiek. Als tussenoplossing hebben de kerken van de stichting bijna allemaal een sleuteladres. Dit betekent dat men (vaak op afspraak) de sleutel kan afhalen, of dat er iemand mee gaat om de kerk te openen voor bezichtiging. Helaas ervaren veel commissieleden dit als een hoge drempel. Het publiek is bang tot last te zijn. Desondanks geven veel plc's aan dat er wel degelijk gebruik wordt gemaakt van deze mogelijkheid (zie bijlage 19).

De kerken van Vierhuizen en Marsum zijn bijna dagelijks geopend. 38% van de plc's geeft aan dat er 'regelmatig tot vaak' gebruik gemaakt wordt van de sleuteladressen. 38% geeft aan dat die 'in mindere mate tot weinig' gebruikt worden. Slechts 7% geeft aan dat de sleuteladressen nooit gebruikt worden. 12% geeft een onduidelijk of geen antwoord. De vraag is open gesteld, dus wat een commissielid bedoelt met 'regelmatig gebruik' is onduidelijk. In een derde van de kerken wordt volgens de gegeven antwoorden regelmatig van de sleuteladressen gebruik gemaakt. De vraag is hoe en of de drempel voor dit gebruik omlaag kan.

Vraag 15	Kerken	%
----------	--------	---

1. regelmatig tot vaak gebruik	16	38%
2. minimaal tot af en toe	16	38%
3. geen gebruik	3	7%
4. deur bijna dagelijks open	2	5%
5. onduidelijk antwoord	5	12%
Totaal	42	100%

Tabel 3 Toegankelijkheid kerkgebouw en mate van gebruik sleuteladressen

6.6. Bezoek van de kerk

62% van de plaatselijke commissies geeft aan dat de kerk regelmatig tot vaak bezocht wordt door bijvoorbeeld fietsers, wandelaars en toeristen die al dan niet toevallig de kerk willen bekijken (zie bijlage 20). Kerken die op een gunstige (fiets)route liggen, worden vaker bezocht dan de meer afgelegen kerken.

Vraag 16	Aantal Plaatselijke commissies	
1. Regelmatig tot vaak	26	62%
2. Weinig/af en toe tot niet	10	24%
3. Onbekend	6	14%
Totaal	42	100%
	Aantal geënquêteerden	
Regelmatig tot vaak	37	64%
Weinig/af en toe tot niet	12	21%
Onbekend	9	16%
Totaal	58	100%

Tabel 4 Bezoek van het kerkgebouw

6.7. Uitkomsten enquête gebruik en functie kerkgebouw

De mogelijke functies die een kerkgebouw kan hebben zijn hieronder op basis van de antwoorden uit de enquête weergegeven (zie bijlage 6).

Religieuze functie

In 81% van de kerken vinden kerkdiensten plaats. Dit kunnen alleen speciale diensten zijn zoals kerstvieringen en dergelijke tot 1 of 2 keer per week reguliere kerkdiensten. Dit is opvallend omdat men bij kerken die zijn afgestoten verwacht dat er geen kerkelijke functie meer wordt vervuld.

Vraag 2		
Ja (1)	34	81%
Nee (0)	8	19%
	42	100%

Totaal

Tabel 5 Kerkelijk gebruik

Vraag 3		
A (1 of 2 keer per week)	3	7%
B (1 of 2 keer per maand)	14	33%
C (Enkele keren per jaar)	8	19%
D (Speciale vieringen)	9	21%
O (Geen)	8	19%
Totaal	42	100%

Tabel 6 Aantal diensten/vieringen

In 40% van alle geënquêteerde kerken/plaatselijke commissies vinden nog wekelijks of maandelijks kerkdiensten plaats. In nog eens 40% alleen speciale vieringen of een paar diensten per jaar.

In Adorp, Westeremden en Usquert zijn er wekelijks diensten. In Eenum, Engelbert, Garmerwolde, Klein-Wetsinge, Leegkerk, Marum, Middelbert, Midwolde, Niebert, Visvliet, Wirdum, Woltersum, Zuidwolde en Tolbert zijn er 1 of 2 keer per maand diensten.

Opgemerkt kan worden dat er enkele kerken zijn die geen plaatselijke commissie hebben, maar wel een kerkelijke functie. Het kerkgenootschap huurt de kerk dan voor een symbolisch bedrag van de stichting. Kerken waar dit gebeurt, zijn: Den Andel, Eenrum en Westernieland. Deze kerken worden enkel door de Protestants Christelijke Gemeente Halfambt gebruikt.

Rouwdiensten

In het merendeel van de kerken vinden wel eens rouwdiensten plaats. Hoe vaak dit is, is niet duidelijk.

Vraag 4		
A (Ja)	38	90%
B (Nee)	4	10%
Totaal	42	100%

Tabel 7 Rouwdiensten

Huwelijken

In 62% van de kerken vinden wel eens huwelijken plaats. Van deze huwelijken is 19% uitsluitend burgerlijk, 43% is kerkelijk en/of burgerlijk en in 19% van de kerken vinden alleen kerkelijke huwelijken plaats. In 19% van de kerken worden helemaal geen huwelijken gesloten.

Vraag 5		
A (Ja)	8	19%
B (Ja en ook kerkelijke)	18	43%
C (Nee)	8	19%

E (Nee maar wel kerkelijke)	8	19%
Totaal	42	100%

Tabel 8 Burgerlijke huwelijken

In 10% van de kerken worden vaak burgerlijke huwelijken gesloten; dit betekent meer dan 7 per jaar. De meerderheid (33%) van de kerken heeft sporadisch een burgerlijk huwelijk (1 tot 2 keer per jaar). Om in een kerk van de stichting te kunnen trouwen, moet men aan de stichting een additioneel bedrag betalen.

Vraag 6		
A (1-2)	14	33%
B (3-4)	7	17%
C (5-6)	1	2%
D (meer dan 7)	4	10%
O (geen)	16	38%
totaal	42	100%

Tabel 9 Aantal burgerlijke huwelijken 2008

Drie kerken geven aan dat er meer huwelijken gepland zijn in 2009 vergeleken met het vorige jaar. Vijf kerken rapporteren minder huwelijken in 2009 gepland. Wat hiervan de reden is, is niet duidelijk.

Vraag 7		
A (meer)	3	7%
B (minder)	5	12%
C (ongeveer gelijk)	11	26%
D (weet ik niet)	7	17%
O (geen)	16	38%
totaal	42	100%

Tabel 10 Aantal burgerlijke huwelijken 2009 t.o.v. 2008

Culturele activiteiten

In alle kerken worden culturele activiteiten georganiseerd (zie bijlage 7, vraag 8). Het merendeel geeft aan 1 tot 4 culturele activiteiten per jaar in de kerk te hebben zowel door de commissie als door anderen (verenigingen, organisaties en particulieren) georganiseerd.

In acht kerken (Adorp, Feerwerd, Leegkerk, Midwolde, Thesinge, Tolbert, Oudeschans en Noordwijk) zijn meer dan 15 activiteiten per jaar. Deze cijfers zijn niet volledig betrouwbaar omdat ze door één of meer commissieleden zelf zijn ingevuld en het beeld eenvoudig te verdraaien is. Het globale beeld dat hier geschept is, klopt volgens de stichting aardig met de werkelijke mate van activiteit van de kerken/plaatselijke commissies.

De activiteiten bestaan voornamelijk uit concerten van muziek en/of zang. De akoestiek van kerken leent zich hier vaak goed voor. Daarnaast zijn er verschillende activiteiten van exposities tot toneelvoorstellingen, lezingen et cetera.

Vraag 8		
A (geen)	0	0%
B (1-4)	16	38%
C (5-9)	13	31%
D (10-15)	5	12%
E (meer dan 15)	8	19%
totaal	42	100%

Tabel 11 Aantal culturele activiteiten

Zes kerken geven aan dat er meer activiteiten gepland zijn in 2009 dan in 2008. Het merendeel denkt dat het aantal activiteiten ongeveer gelijk blijft.

Vraag 9		
A (geen)	0	0%
B (meer)	6	14%
C (minder)	3	7%
D (ongeveer gelijk)	32	76%
E (weet ik niet)	1	2%
totaal	42	100%

Tabel 12 Meer of minder culturele activiteiten in 2009 t.o.v. 2008

Een kleine meerderheid van de plaatselijke commissies vindt dat er niet meer activiteiten georganiseerd hoeven te worden. Dit komt mede voort uit de opzet van plaatselijke commissies bestaande uit vrijwilligers. Organiseren van activiteiten kost veel tijd en mankracht. Daarnaast kosten activiteiten vaak meer geld dan ze opleveren.

Vraag12	Plaatselijke commissie	%
Meer activiteiten	20	48%
Niet meer activiteiten	22	52%
Totaal	42	100%
	Geënquêteerden	%
Meer activiteiten	26	45%
Misschien meer activiteiten	6	10%
Niet meer activiteiten	18	31%
Weten het niet/onbekend	8	14%

Totaal	58	100%
--------	----	------

Tabel 13 Behoeftte aan organiseren meer activiteiten indien mogelijk

Overige activiteiten

In de enquête is een vraag gesteld welke andere activiteiten er plaatsvinden naast culturele activiteiten (zie bijlage 15). De antwoorden hierop zijn onder te verdelen in repetities en dergelijke van zangkoren, muziekverenigingen en theatergezelschappen. Vergaderingen en andere verhuur zoals feesten en partijen, presentaties, trainingen en lessen van verenigingen. Overige (dorps)activiteiten zoals dorpsgemeenschap, rommelmarkten, boekenbeurs, nieuwjaarsviering, kerstmarkt, stembureau, informatiepunt, bibliotheek, herdenkingsdiensten, rondleidingen en/of startpunt voor wandelroutes en educatieve activiteiten voor basis- en middelbare scholen. Al deze activiteiten zijn onder te verdelen in de publieke functie van de kerk en zijn sociaal-maatschappelijk en sociaal-cultureel van aard. Er zijn ook kerken zonder plaatselijke commissie die een publieke functie vervullen. Zo is in Opwierde de kerk gehuurd door een muziekvereniging.

Private functie

Enkele kerken van de stichting hebben een private functie. Zoals eerder beschreven is een private functie in een kerkgebouw vaak niet gewenst; het gebouw moet een maatschappelijk doel vervullen. Dit streeft de stichting ook na. Zo is de kerk in Grijskerk verhuurd aan een begrafenisonderneming. Weliswaar een commerciële organisatie, maar wel een functie passend bij het gebouw. Een ander voorbeeld is de kerk in Kiel-Windeweer. Deze kerk is in handen van een particulier, die er een erfgoedlogies van heeft gemaakt. Tot dusver zijn er geen kerken van de stichting verbouwd tot kantoren of woningen. Wellicht kan in de toekomst met de bedreigde 'nieuwere' kerken hier uit noodzaak anders over gedacht worden, of worden andere functies voor het kerkgebouw mogelijk en geaccepteerd.

Economische functie

De economische functie die de kerken van de stichting vervult, komt voornamelijk doordat de kerken (cultuur)toeristen aantrekken. Mensen stoppen onderweg om de kerk te bekijken en besluiten dan misschien om langer in de plaats te blijven, wat ten goede kan komen aan de plaatselijke horeca en middenstand. Ook zorgen de kerken voor werkgelegenheid op het gebied van restauratie en onderhoud. Op deze manier dragen de kerken bij aan de economische versterking van een gebied. Kerken met een privaat karakter vervullen zowel een directe als een indirecte economische rol terwijl de inkomsten bij de anderen meestal indirect blijven.

Ruimtelijke functie

De ruimtelijke functie die de kerken van de stichting vervult, werd duidelijk genoemd als punt van bijdrage aan de leefbaarheid in de enquête.

De kerk vervult behalve een meestal centrale ligging ook nog steeds een centrale rol in het dorp. Minder dan vroeger, maar men hecht veel waarde aan de kerk als monument in de meeste dorpen; als gebouw van grote culturele en bouwkundige waarde. De kerk als herkenningspunt, als centraal punt in het dorp en het landschap en met de uitstraling en allure die alleen een kerkgebouw heeft.

6.8. Belemmeringen

Uit de enquête komt naar voren dat 83% van de plaatselijke commissies belemmeringen zien bij het organiseren van activiteiten. Dit betreft in totaal 35 plaatselijke commissies.

Vraag 13		
belemmeringen	35	83%
geen belemmeringen	7	17%
totaal	42	100%

Tabel 14 Wel of geen belemmeringen bij organiseren activiteiten

De antwoorden op de vraag of er belemmeringen zijn, zijn gegroepeerd. Opvallend is dat vooral het onderwerp 'vrijwilligers' en 'financiële' belemmeringen hoog scoren. Commissies geven aan dat het lastig is om vrijwilligers en/of nieuwe commissieleden te vinden. Ook is de gemiddelde leeftijd binnen de commissies hoog en mogelijk zorgwekkend voor de toekomst. De vraag is of er in de toekomst genoeg vrijwilligers zullen zijn om de huidige te vervangen. Daarnaast worden financiële belemmeringen dikwijls genoemd. Activiteiten organiseren kost geld en meestal wegen de baten niet tegen de kosten op. Men wil graag, maar er moet wel geld voor zijn. De commissies krijgen geen budget voor de activiteiten en moeten zelf hun inkomsten vergaren. Daarnaast zijn 'tijd' en de 'inrichting van de kerk' genoemd als belemmeringen. 'Tijd' is een schaars goed, veel commissieleden hebben naast hun commissiewerkzaamheden een (fulltime) baan. Activiteiten organiseren kost tijd en die moet er wel zijn. De inrichting van de kerk kan ook voor belemmeringen zorgen. Vaak is de inrichting star door het vast staan van de kerkbanken waardoor ruimte voor activiteiten beperkt wordt. Ook hoog scoort het probleem van 'de mate van interesse uit de omgeving'. Vijf mensen noemen deze belemmering en hier bedoelt men de animo, opkomst en dergelijke vanuit de omgeving voor een (culturele) activiteit in de kerk mee.

Naast de belemmeringen die de commissies zelf aangegeven, ligt het evenwel aan andere factoren. Zo is de ligging van een kerk belangrijk, de aansluiting op fietsroutes en de inzet en kunde van de plaatselijke commissies. Tevens is het in de winter moeilijk om de grotere kerken te verwarmen, in technisch en in financieel opzicht.

Soorten belemmeringen	keren genoemd	
vrijwilligers	14	24%
tijd	6	10%
financiële	14	24%
vast meubilair/inrichting	6	10%
Mate van interesse omgeving	5	9%
Overig	14	26%
Totaal	58	100%

Tabel 15 Soorten belemmeringen

6.9. Rangtelling kerken/plaatselijke commissies

Er is een puntentelling gemaakt aan de hand van indicatoren verkregen uit de enquête en uit de jaarrekeningen om een indicatie te geven hoe de kerken/plaatselijke commissies presteren qua mate van gebruik, activiteit en toevoeging van de leefbaarheid. De verkregen punten leidden tot een

rangtelling. De berekening hiervan wordt in deze paragraaf stapsgewijs uitgelegd en gemotiveerd. Het doel is een lijst te krijgen waaruit duidelijk blijkt in welke dorpen plaatselijke commissies en/of kerken meer of minder actief zijn. Het is geen competitie want sommige kerken zijn gewoonweg niet geschikt voor bepaalde activiteiten. Of andere factoren spelen een rol zoals een slechte ligging. Nogmaals, het doel is om een globaal beeld te krijgen in welke kerken veel gebeurt en hoe die daardoor veel bijdragen aan de leefbaarheid in het dorp. De kerken waar weinig gebeurt, hebben een kans om in de toekomst meer te kunnen bijdragen aan de leefbaarheid mits er iets aan de mate van gebruik en mate van activiteit gedaan wordt.

Stap 1: de indicatoren uit de jaarrekeningen

De jaarrekeningen van 2007 en 2008 zijn geanalyseerd. Helaas zijn niet alle jaarrekeningen adequaat ingevuld. Met de beschikbare gegevens is zoveel mogelijk geprobeerd een beeld te vormen. De indicatoren die wijzen op activiteit zijn:

- Inkomsten giften en subsidies zelf verworven
- Inkomsten commercieel (verkoop en dergelijke)
- Energiekosten
- Inkomsten huur
- Totale inkomsten (hierin zitten ook andere inkomsten die niet voorkomen in andere categorieën)
- Totale uitgaven (hierin zitten ook andere uitgaven die niet voorkomen in andere categorieën)

Zoals eerder gezegd zijn deze categorieën berekend per plaatselijke commissie aan de hand van de door de penningmeesters ingevulde jaarrekeningen. Hieruit werd een scorelijst samengesteld van hoog naar laag. De top 25 van deze scorelijst is meegeteld in de rangtelling. Zo kwamen er zes top 25 –lijsten (zie bijlage 9 en 10). De nummer 1 van de top 25 krijgt per indicator 25 punten aflopend tot 1 punt. De plaatselijke commissies/kerken buiten de top 25 krijgen nul punten dit zijn tevens de kerken die geen jaarrekening presenteerden. Uiteindelijk komen twee rangtellingen tot stand, van 2007 en 2008. Deze rangtelling is in kwartielen opgedeeld. Het hoogste kwartiel krijgt vier punten toebedeeld en het laagste kwartiel één punt.

Stap 2: de indicatoren uit de enquête

Uit de enquête (zie bijlage 5) zijn ook enkele indicatoren gehaald die meedoen in de rangtelling. Het gaat om de vragen: 3, 4, 5, 6, 8, 9, 14, 15 en 16. In deze paragraaf is het aantal toe te kennen punten per vraag voor de rangscore verantwoord. Sommige vragen zijn belangrijker dan andere en krijgen daardoor meer punten. Het maximale aantal punten te behalen is vier.

- **Vraag 3: Hoe vaak vinden er kerkdiensten plaats in de kerk?**

Deze vraag is meegenomen in de rangtelling omdat er sprake is van activiteit; een uitvoering van de religieuze functie. Hoe vaker er een dienst plaatsvindt, hoe hoger de mate van activiteit. Het aantal punten dat op deze vraag gegeven is, is één tot vier punten.

- **Vraag 4: Vinden er rouwdiensten plaats in de kerk?**

Deze vraag is tevens meegenomen in de rangtelling omdat er sprake is van activiteit; van samenkomst in de kerk. De kerk heeft op dat moment een religieuze en/of publieke functie. Omdat het onbekend is hoe vaak een rouwdienst plaatsvindt, is er maximaal één punt aan toegekend. De kerken waar geen rouwdiensten plaatsvinden, krijgen geen punten.

- **Vraag 5: Vinden er burgerlijke huwelijken plaats in de kerk?**

Deze vraag is net als de vorige een samenkomst van mensen. De kerk heeft hier een religieuze en/of publieke functie en krijgt net zoals vraag 3 maximaal twee punten toebedeeld. Als er burgerlijke en kerkelijke huwelijken worden faciliteert, krijgt de kerk twee punten, faciliteert men één van beiden, dan krijgt de kerk één punt en worden er geen huwelijken voltrokken dan krijgt de kerk geen punten.

- **Vraag 6: Hoeveel (bij benadering) burgerlijke huwelijken vonden er in 2008 plaats?**

Met deze vraag en de daarbij te verdelen punten (maximaal 2) is onderscheid gemaakt in kerken waar een weinig tot gemiddeld aantal huwelijken wordt gesloten, tot kerken waar een boven gemiddeld aantal huwelijken wordt gesloten. Omdat deze vraag alleen om burgerlijke huwelijken gaat, hebben de kerken waar (ook) kerkelijke huwelijken gesloten worden in de vorige vraag al één extra punt gekregen. Omdat het burgerlijke huwelijk een meer publieke functie vervult dan een kerkelijk huwelijk is deze vraagt ook meegeteld in de rangtelling. Vraag 5 en 6 kunnen daardoor samen maximaal 4 punten opleveren voor kerken waar burgerlijke huwelijken gesloten worden en maximaal 1 punt voor kerken waar alleen kerkelijke huwelijke gesloten worden. De kerken waar 1 tot 4 burgerlijke huwelijken voltrokken werden in 2008, krijgen geen punten. De kerken waar dit meer dan 4 keer gebeurde, krijgen één punt.

- **Vraag 8: Hoe vaak (bij benadering) hebben er in 2008 andere culturele activiteiten plaatsgevonden?**

Deze vraag is belangrijk voor de rangtelling omdat het aangeeft hoe vaak er iets cultureels in de kerk plaats vindt. Dit is belangrijk voor de leefbaarheid van de kerk en haar omgeving, omdat het mensen aantrekt en er iets in de kerk gebeurt. Mensen komen kijken en zien naast de voorstelling of expositie ook meteen het kerkgebouw en zo krijgt de plek ook waarde voor niet-kerkgangers. Mensen die wellicht nooit in een kerk komen, doen dit nu wel op een andere manier en kijken misschien anders naar het gebouw dan ze voorheen deden, wat erg positief kan zijn voor het behoud van kerkgebouwen. ("Relationships between people and places are always in a state of becoming rather than simply 'being': Holloway and Hubbard, 2001). De commissie of organisatie die de activiteit organiseert, betaalt huur of zorgt voor inkomsten voor de plaatselijke commissie, wat uiteindelijk ten goede komt aan de kerk. Om deze redenen is het maximale aantal te behalen punten 4. De kerken waar meer dan 15 activiteiten per jaar zijn krijgen 4 punten, 10-15 activiteiten krijgen 3 punten et cetera. Er is geen enkele kerk dat geen activiteiten organiseert en daarom krijgen alle kerken minimaal één punt op deze vraag.

- **Vraag 9: Zijn er in 2009 meer of minder culturele activiteiten gepland dan vorig jaar?**

Deze vraag geeft aan of er in 2009 meer of minder ondernomen wordt. Met deze vraag zijn maximaal twee punten te behalen. Omdat anders de commissies die het niet weten benadeeld kunnen worden, krijgen zij één punt. De kerken waar geen of minder activiteiten zijn, krijgen geen punten. Waar het antwoord 'ongeveer gelijk' is, krijgt één punt en de kerken waar meer activiteiten georganiseerd worden, krijgen twee punten.

- **Vraag 14: Helpen er, buiten de plaatselijke commissie om, nog meer vrijwilligers bij activiteiten in de kerk?**

Deze vraag is in de enquête als open vraag gesteld. Dit heeft tot gevolg dat de antwoorden variëren. Er is één punt toegekend aan commissies die wel extra vrijwilligers achter zich hebben staan en geen punten voor commissies die het helemaal zelf doen. Het belang van deze vraag is dat actieve

participatie belangrijk is voor de sociale samenhang in een dorp. Een betrokken gemeenschap is een indicator voor leefbaarheid.

- **Vraag 15: Kunt u iets vertellen in welke mate er gebruik gemaakt wordt van de sleuteladressen?**

De toegankelijkheid of openbaarheid van een kerkgebouw is belangrijk wil het gebouw bijdragen aan de leefbaarheid. Er komt een publieke ruimte in het dorp bij als de kerk open gesteld wordt. De kerken van Marsum en Vierhuizen zijn bijna dagelijks open en krijgen daarom het maximale aantal punten van 3. De rest van de kerken waarvan de sleuteladressen 'regelmatig tot vaak' gebruikt worden krijgen twee punten en de kerken waarvan de sleuteladressen 'minimaal tot weinig' gebruikt worden krijgen één punt.

- **Vraag 16: Kunt u iets vertellen over het (toevallige) bezoek van de kerk? (Hiermee worden bijvoorbeeld fietsers, wandelaars en toeristen bedoeld).**

De antwoorden op deze open vraag zijn gecategoriseerd in 'regelmatig tot vaak', 'weinig/af en toe' en 'onbekend'. Alleen de categorie 'regelmatig tot vaak' heeft één punt gekregen omdat anders de kerken met een onbekend antwoord benadeeld kunnen worden. Deze krijgen net als de kerken waar 'weinig /af en toe' bezoek komt geen punten.

Alle punten bij elkaar opgeteld leidt tot de rangtelling die in bijlage 11 staat. Deze rangtelling is vervolgens opgedeeld in kwartielen. Per kwartiel zijn de punten weer verdeeld. Vier punten voor het hoogste kwartiel en één punt voor het laagste kwartiel.

Stap 3: scores jaarrekeningen en enquêtes opgeteld

Vervolgens is deze rangtelling van de scores van de enquête gecombineerd met die van de jaarrekeningen. De rangtelling van de jaarrekeningen van 2007 en 2008 zijn opgeteld en gemiddeld, zodat er nul tot vier punten te verdelen zijn (zie bijlage 12). Deze zijn opgeteld samen met de punten van de enquêtes (zie bijlage 13). Dit zorgt voor een evenwichtige puntenverdeling tussen de jaarrekeningen en de enquêtes. De kerken/plaatselijke commissies die onvolledige gegevens hebben zijn niet meegeteld in de totaalscore omdat er anders een scheef beeld ontstaat. Het kan daarom zijn dat een goed scorende kerk in de enquête niet in de totale score staat, omdat er een jaarrekening mist of andersom.

Stap 4: uiteindelijke rangtelling

Uiteindelijk is een scorelijst ontstaan waaruit opgemaakt kan worden welke kerken het meest actief zijn, waar het meeste gebeurt en die waarschijnlijk een grote bijdrage leveren aan de leefbaarheid in het dorp. De stichting kan zo zien welke kerken extra aandacht verdienen in de toekomst om zo meer bij te dragen aan de leefbaarheid in het desbetreffende dorp. Ook kunnen de goed scorende plaatselijke commissies als voorbeeldfunctie dienen.

Enquête ingevuld	Punten enquête	Gemiddelde jr. '07 en '08	Gemiddelde jr. +enq.	Bijzonderheden	Kerken	Totaalscore
Adorp	2	1,5	3,5	geen jr. 2007	Garmerwolde	8
Beerta	1	3	4		Marum	8
Brede	2	2,5	4,5		Tolbert	8
Eenum	3	2,5	5,5		Thesinge	7,5
Engelbert	1	4	5		Vierhuizen	7
Feerwerd	2	3	5		Wirdum	7
Garmerwolde	4	4	8		Pieterburen	6,5
Garnwerd	2	2	4		Middelbert	6
Godlinze	3	2	5		Midwolde	6
Hornhuizen	1	0	1		Oudeschans	6
Klein Wetsinge	2	3,5	5,5		Woltersum	6
Krewerd	1	0,5	1,5	geen jr. 2008	Eenum	5,5
Kropswolde	1	2,5	3,5		Klein Wetsinge	5,5
Leegkerk	2	3	5		Engelbert	5
Lettelbert	1	1	2	samen met Midwolde in plc.	Feerwerd	5
Marsum	2	0	2		Godlinze	5
Marum	4	4	8		Leegkerk	5
Middelbert	2	4	6		Westeremden	4,5
Midwolde	3	3	6	samen met Lettelbert in plc.	Brede	4,5
Niebert	2	1	3		Noordwijk	4,5
Nieuw-Beerta	2	1,5	3,5		Beerta	4
Niezijl	1	1	2		Garnwerd	4
Noordwijk	2	2,5	4,5		Zuidwolde	4
Nuis	1	1	2		Kropswolde	3,5
Oosternieland	1	1	2		Nieuw-Beerta	3,5
Oosterwijtwerd	1	2,5	3,5		Oosterwijtwerd	3,5
Oudeschans	4	2	6		Visvliet	3,5
Pieterburen	3	3,5	6,5		Niebert	3
Saaxumhuizen	1	0	1	geen jr. 2007	Stitswerd	3
Solwerd	1	1	2		Usquert	2,5
Stitswerd	2	1	3		Lettelbert	2
Thesinge	4	3,5	7,5		Marsum	2
Tolbert	4	4	8		Niezijl	2
Usquert	1	1,5	2,5		Nuis	2
Vierhuizen	3	4	7		Oosternieland	2
Visvliet	2	1,5	3,5		Solwerd	2
Wehe den Hoorn	1	0	1		Hornhuizen	1
Westeremden	3	1,5	4,5		Wehe den Hoorn	1
Westerwijtwerd	2	0	2	geen jr. 2008		
Wirdum	4	3	7		1e kwartiel	8
Woltersum	2	4	6		2e kwartiel	6
Zuidwolde	3	3	4		3e kwartiel	4,5
Niehove	0	0,5	0,5	geen enq.	4e kwartiel	3
Nieuw-Scheemda	0	0,5	0,5	geen enq.		
Obergum	0	2	2	geen enq.		
Scheemda	0	2,5	2,5	geen enq.		
Zuurdijk	0	0	0	geen enq. +geen jr.		
Wittewierum	0	0	0	geen enq., geen jr. 2007		
Overschild	0	0,5	0,5	geen enq.		
Den Ham	0	1	1	geen enq.		

telt niet mee in rangscore door ontbreken van gegevens
maximaal aantal punten te behalen is 8

afkortingen
jr. jaarrekening
enq. enquête
plc. plaatselijke commissie

Het eerste kwartiel

Garmerwolde, Marum en Tolbert staan met het maximale aantal te behalen punten bovenaan. Dit betekent dat ze zowel op de enquête als op de jaarrekeningen het maximale aantal punten hebben behaald. Daarnaast scoren Thesinge, Wirdum, Vierhuizen en Pieterburen hoog. Al deze kerken in het eerste kwartiel spelen een grote rol in het dorp en voor haar bewoners en zorgen voor een duidelijk

toegevoegde waarde aan de leefbaarheid. De kerken in deze dorpen vervullen zowel religieuze als publieke, economische en ruimtelijke functies voor de gemeenschap en haar omgeving. De plaatselijke commissies van deze kerken zijn zeer actief en succesvol. Ze organiseren veel activiteiten en de opkomst voor deze activiteiten is hoog. Ook worden deze kerken regelmatig verhuurd aan verenigingen en organisaties en als expositieruimte. Ten slotte zijn onder andere Thesinge, Vierhuizen en Marum onderdeel/startpunten van (historische) wandelroutes en zijn de kerken regelmatig geopend voor publiek. De inkomsten die uit voorgaande activiteiten vergaard worden, maakt onder andere het organiseren van andere activiteiten mogelijk en zorgt voor een eigen bijdrage aan het onderhoud van de kerk. Deze kerken zijn niet zelfvoorzienend maar hebben wel eigen middelen. Ook de kerken in het tweede kwartiel (blauw in de rangtelling) scoren boven gemiddeld hoog en vervullen diverse functies in de dorpen.

De enige overeenkomsten die deze hoog scorende plaatselijke commissies vertonen (naast de hoge mate van activiteit), zijn gelegen in de ligging van de kerken binnen de provincie. In het eerste kwartiel liggen de kerken op twee na in de regio noord (Marum en Tolbert liggen in regio west). De gemiddelde afstanden vanaf de Grote Markt in Groningen tot de dorpen zijn in het eerste en het tweede kwartiel (19 km en 17 km) lager dan in het derde en het vierde kwartiel (23 km en 22 km). Wellicht dat de kerken in het eerste en het tweede kwartiel beter bezocht worden tijdens activiteiten door inwoners uit de stad Groningen omdat het bijvoorbeeld op een bereikbare (ook op de fiets) afstand van de stad ligt. Plaatsen die op meer afgelegen plekken liggen, zullen voornamelijk mensen trekken uit de directe maar ook vaak dunbevolkte omgeving. Dit heeft consequenties voor de opkomst en de mate van activiteit.

Ontbrekende cijfers binnen de rangtelling

In de tabel is te zien dat enkele plaatselijke commissies niet meedoen met de rangtelling. Deze plaatselijke commissies hebben geen enquête ingevuld en/of er missen gegevens zoals jaarrekeningen. De plaatselijke commissies die geen enquête hebben ingevuld zijn: Den Ham, Niehove, Nieuw-Scheemda, Obergum en Scheemda. Scheemda en Obergum scoren nog redelijk op de jaarrekeningen en waren waarschijnlijk goed geëindigd in de rangtelling als ze een enquête hadden ingeleverd.

Adorp en Westerwijtwerd staan niet in de rangtelling omdat er een jaarrekening mist. Adorp was anders waarschijnlijk in het tweede kwartiel (blauw) geëindigd.

Daarnaast zijn er twee kerken, die geen of onvolledige jaarrekeningen ingeleverd hebben en geen enquête ingevuld hebben, dit zijn Zuurdijk en Wittewierum. Opvallend is dat Zuurdijk het laagste scoort qua leefbaarheid in de Leefbaarometer van de plaatsen waar de stichting kerken heeft. Er gebeurt echter wel wat in die kerk. De kerk in Zuurdijk is een officiële trouwlocatie van gemeente de Marne voor burgerlijke en kerkelijke huwelijken, is volgens hun website altijd met goed weer geopend en er vinden tentoonstellingen plaats. Wellicht had de kerk wel goed kunnen scoren in de rangtelling. Misschien kan de sturing vanuit de stichting op het aanleveren van de jaarrekeningen van de plaatselijke commissies beter in de toekomst om zo een beter overzicht te krijgen van de inkomsten en uitgaven van de plaatselijke commissies en de mate van activiteit.

Overige uitkomsten

Binnen de rangtelling zijn enkele uitschieters te zien. Zo staan Wehe den Hoorn en Hornhuizen erg laag in de uiteindelijke rangtelling. Reden hiervoor is dat beide kerken dorpshuizen zijn; de kerken

worden gehoord door de dorpsverenigingen en daardoor zijn veel vragen in de enquête niet van toepassing op deze kerken. Deze kerken dragen wel degelijk bij aan de leefbaarheid als dorpshuis, al is dit niet in de rangtelling te zien.

Andere kerken die laag scoren en zowel een enquête als jaarrekening ingeleverd hebben zijn: Solwerd, Oosternieland, Nuis, Niezijl, Marsum en Lettelbert. Marsum is een geval apart want hier exploiteert een echtpaar de kerk. De kerk is elke dag geopend en het echtpaar staat open voor meer activiteiten, mits initiatieven van buitenaf komen.

In Solwerd, Oosternieland, Nuis, Niezijl en Lettelbert worden weinig activiteiten georganiseerd en dit verklaart onder andere hun lage notering.

6.10. Conclusie rangtelling

Samengevat kan gezegd worden dat het eerste en tweede kwartiel prima scoren en dat de aandacht vooral moet uitgaan naar de plaatselijke commissies in het derde en vierde kwartiel en de ontbrekende plaatselijke commissies in de rangtelling. De plaatselijke commissies bovenaan in de rangtelling kunnen als voorbeeldfunctie fungeren voor plaatselijke commissies die minder goed scoren. Natuurlijk is elke kerk verschillend en zijn niet overal de mogelijkheden voor gebruik van de kerk hetzelfde maar de organisatie van de plaatselijke commissies zou meer op één lijn kunnen liggen ten behoeve van de kwaliteit en continuïteit. Ook een proactieve houding zou misschien meer gestimuleerd kunnen worden. Sommige plaatselijke commissies zijn 'slapende' en dat is zonde. Zo is het voor de stichting van belang om van elke plaatselijke commissie een complete en duidelijke jaarrekening te ontvangen. De stichting kan deze jaarrekeningen analyseren en vergelijken om de mate van activiteit per plaatselijke commissie in beeld te krijgen en waar mogelijk sturing of advies te geven voor verbetering in de toekomst. Met de jaarrekeningen werd tot nu toe weinig gedaan, terwijl er veel informatie uit te halen valt over de mate van activiteit en de functionering van de plaatselijke commissies.

6.11. Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk is antwoord gegeven op de centrale vraagstelling van het onderzoek:

‘Draagt de Stichting Oude Groninger Kerken bij aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen? En hoe kan dit versterkt worden om daarmee samen het behoud van de kerken te waarborgen?’

Het onderzoek toont aan dat de stichting samen met haar kerken en plaatselijke commissies een niet meetbare, maar wel voel- en zichtbare bijdrage levert aan de leefbaarheid in de Groninger dorpen. Het literatuuronderzoek en de gehouden enquête samen met de analyses van de jaarrekeningen wijzen erop dat de goede weg is ingeslagen, maar dat er nog veel te doen is. De leefbaarheid in een plaats is altijd voor verbetering vatbaar, aangezien die onderhevig is aan veranderingen. Dit geldt ook voor de visie op cultureel en religieus erfgoed. Voor religieus erfgoed is het belangrijk dat de ‘genius loci’ van de plek behouden blijft. Het kerkgebouw moet een publiek symbool blijven en waar mogelijk versterkt worden. Zolang de trend van het omgevingsgerichte beleid doorzet is er genoeg te doen voor de stichting. Mits de continuïteit van het werven van subsidies en donateurs zich voortzet om dit financieel te blijven dragen. Het streven van de stichting is een vorm van zelfvoorzienendheid binnen de kerken en hun commissies afzonderlijk te creëren. Hiervoor is een lange weg te gaan en misschien is het zelfs niet goed mogelijk om alleen met de sociaal-maatschappelijk en culturele functies die de kerken nu hebben, een staat van zelfvoorzienigheid te scheppen. In enkele kerken zijn ze wat dat betreft wel goed op weg. De vraag is alleen of met het huidige vrijwilligersbeleid en het concept van de plaatselijke commissies dergelijke doelen haalbaar zijn. Er is een essentiële beperking of tekort die vrijwilligers hebben en dat is ‘tijd’. Men kan wel proberen om het maximale uit de plaatselijke commissies te halen maar er zijn grenzen, waaronder tijd maar ook inzet, expertise en financiële middelen. Vrijwilligers doen hun werkzaamheden uit vrije wil en het plezier moet voorop blijven staan. Daarom kunnen ze niet gedwongen worden om bepaalde resultaten te behalen. Mochten die resultaten belangrijker gaan worden in de toekomst dan zal men een andere structuur moeten bedenken om de kerken te exploiteren. Momenteel is het nog niet nodig om de grenzen van de huidige functionaliteit te overschrijden. Private en commerciële functies zoals woningen en kantoren of andere commerciële activiteiten in kerkgebouwen zijn voor de kerken van de stichting in de Groninger dorpen nog niet aan de orde, maar men moet de ogen er niet voor sluiten. Wellicht dat in de toekomst de stichting meerdere kerken over kan nemen die minder oud zijn of zelfs geen monument en die om de andere monumentale kerken te kunnen bekostigen wel degelijk private en/of commerciële functies gaan herbergen.

De behoeften van de respondenten wat betreft verbeterpunten qua leefbaarheid in de eigen woonplaats zijn punten van aandacht. De behoeften aan algemene voorzieningen, toeristische-recreatieve voorzieningen en (speel)voorzieningen voor de jeugd zijn kansen voor de stichting om bij te dragen aan de leefbaarheid in de desbetreffende dorpen. Dit kan men alleen bewerkstelligen door samenwerking met lokale partijen, overheden en instanties en andere actoren zoals de plaatselijke middenstand, horeca, zorginstellingen en de toeristisch-recreatieve bedrijfstak.

Uit de rangtelling komt naar voren dat een aantal kerken/plaatselijke commissies erg goed presteert en dat er een aantal is die (te) weinig activiteit vertoont. Er zijn verschillende redenen voor de verschillen tussen deze commissies. Zo is bijvoorbeeld elke kerk verschillend (indeling, grootte, ligging, enzovoorts) en is er in de ene kerk meer mogelijk dan in de andere, maar ook de inzet van de vrijwilligers is essentieel voor de verschillen en de mate van activiteit die de plaatselijke commissie

vertoont. Door onder andere een beter toezicht op de jaarrekeningen die de plaatselijke commissies jaarlijks inleveren en een analyse van deze, kan meer inzicht worden verkregen in de mate van activiteit en de oorzaken hiervan. De kerken/plaatselijke commissies die goed presteren in de rangtelling kunnen een voorbeeldfunctie vervullen voor de rest.

Een ander punt van aandacht is de vergrijzing binnen het vrijwilligersbestand. Het betrekken van inwoners onder de 40 jaar bij de stichting en haar werkzaamheden is een prioriteit en een kans voor de toekomst.

Ten slotte valt op te merken dat de stichting ervoor heeft gezorgd dat de kerk weer van het dorp is. Zoals de oorspronkelijke functie van het kerkgebouw bedoeld was, een gebouw voor de gemeenschap waarin meerdere functies samen kunnen gaan en in veel gevallen dient als publieke ruimte. De cirkel is bijna rond en hopelijk is dat voldoende om de samenleving in te laten zien dat het behoud van het religieus erfgoed belangrijk is voor de leefbaarheid en sociale cohesie op het platteland en de identiteit van plaatsen maar dit geldt natuurlijk niet alleen binnen de provincie Groningen maar voor heel Nederland.

Literatuurlijst

- Aartsen, J. van, Brombacher, W.J. (1985) *Omgaan met kerkgebouwen*. Groningen: Instituut voor liturgiewetenschap.
- ABF-research (2007) *PRIMOS-prognose 2007 de toekomstige ontwikkeling van bevolking, huishoudens en woningbehoefte H.J. Den Otter, H.R. Heida oktober 2007 Delft*.
- ABF-research (2005) *PRIMOS-prognose 2005-2030 gevonden op <http://www.abfresearch.nl> bezocht op 12 juli 2009*.
- Agnew, J. (1987) 'Place and Politics' Boston: Allen and Unwin. geciteerd in: Cresswell, T. (2004) *place, a short introduction*. Malden, USA: Blackwell Publishing.
- Ashworth, G. J. (1991) *Heritage planning: conservation as the management of urban change*, Groningen: Geopers.
- Ashworth, G.J., Howard, P. (1999) *The evolution of the concern for the past*, in: European Heritage, planning and management Exeter: Intellect Books, geciteerd in: Ashworth and Graham (2005) *Senses of place, senses of time*, Aldershot: Ashgate.
- Ashworth, G.J., Graham, B.J. (2005) *Senses of place, senses of time*, Aldershot: Ashgate.
- Nota Belevedere (1999): *Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*. Den Haag: VNG Uitgeverij.
- Bosma, K. (2008) *'Het post-Belvederetijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpopgave'*, Essay met een advies en annotaties van het College van Rijksadviseurs. Atelier Rijksbouwmeesters.
- Bouwers, B. (2004) *Omgaan met kerkgebouwen*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, augustus 2004, scriptie.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, (2009) gevonden op <http://www.cbs.nl> bezocht op 5 juli 2009.
- Cruysheer, A., (2002) *Archeologisch erfgoed en publiekpresentaties*, scriptie juni 2002, Amsterdam.
- Davies, J.G. (1968) *The secular use of church buildings*, Londen: SCM Press.

- Denslagen, W.F. (2004) *Romantisch modernisme*, Amsterdam: SUN.
- Doevendans, K., Harst van der, G. (2004) *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Doevendans, K. (2008) 'Kerken op waarde geschat, religieus erfgoed als vastgoedopgave', in: *Handreiking Religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten*. Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) (2008) Leiden: Drukkerij Groen.
- Engbersen, R., Kooij van der, A., Wesemael, P., Uytterlinde, M., (2003) *Essay: nieuwe dorpen, een essay over sociale samenhang*, november 2003 Den Haag.
- Engen van H., Robijn, V. (2008) *Op zoek naar het religieus erfgoed; handleiding voor onderzoek in kerkelijke archieven*, Hilversum: Verloren.
- Gerven van, C.H.M. (2006) *Territoriale authenticiteit. Een onderzoek naar de mythe van authenticiteit in toeristisch-recreatief verband, toegepast op de gemeente Horst aan de Maas*, juni 2006 scriptie.
- Graham, B.J., Ashworth, G.J., Tunbridge, J.E. (2000) *A geography of heritage: power, culture and economy*, London: Arnold, New York: Oxford University Press.
- Groot, de A., Linskens, B (2008) 'Ondersteunende instellingen, voorbeelden. Gesprek met Peter Breukink, directeur Stichting Oude Groninger Kerken' in: *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten*. Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) (2008) Leiden: Drukkerij Groen.
- Gulmans, J. (2008) *Het heden vernietigt het verleden, onderzoek naar het belang van authenticiteit bij opzettelijk vernietigd of beschadigd onroerend cultureel erfgoed*, Scriptie Master cultureel erfgoed, Utrecht, juli 2008.
- Harst van der Ir. G.J. (2000) *Monumentale kerkgebouwen, een lust voor de kerk!*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Holloway, L., Hubbard, P. (2001) *People and place, extraordinary geographies of everyday life*, Dorset: Prentice Hall en Pearson Education.
- KEI-centrum: <http://www.kei-centrum.nl> bezocht op: 12 mei 2009.
- Kersten, R. (1998) 'Beelden van verleden', in: *Rooilijn, mededelingen van het Planologisch en Demografisch Instituut*. Vol. 31 (1998), afl. 9 (nov.) p.454, geciteerd in: Ashworth & Graham (2005) *Senses of place, senses of time*, Aldershot: Ashgate.

- Knol, F. (2006) 'Voorzieningenindex', Sociaal Cultureel Planbureau gevonden op: <http://english.scp.nl/onderzoek/voorzieningenindex.nl> bezocht op: 23 juni 2009.
- Kompier, V. (1998) 'Identiteit als onderwerp van onderzoek', in: *Noorderbreedte, themanummer dorpslandschappen* deel 4, 1998.
- Kroesen, J., Steensma, R. (2008) *De Groninger cultuurschat, De kerken van 1000 tot 1800*, Groningen, Assen: Philip Elchers & Koninklijke Van Gorcum.
- Laarse, van der R. (2004) Erfgoed het grootste containerbegrip van deze tijd. Rob van der Laarse in gesprek met Charlotte van Rappard in: *Cultureel Goed! Underground Theory 2004* Amsterdam: Stichting InterArt.
- Leidelmeijer, K., Kamp van, I. (2003) *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid, naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*, RIGO en RIVM.
- Littler, J., Naidoo, R. (2004), 'White Past, Multicultural Present: Heritage and National Stories', in H. Brocklehurst en R. Phillips, *History, Nationhood and the question of Britain* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 330-341, in: B. Graham en P. Howard, (2008) *Heritage and Identity* (The Ashgate Research Companion, Ashgate).
- Martens, J. (2003) *Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen, revitaliseren, herbestemmen of slopen?* Leuven: Katholieke Universiteit.
- Ministerie van VROM: <http://www.vrom.nl/leefbaarometer.nl> bezocht op: 16-09-2009
- Nationaal Instituut voor Zorg en Welzijn (2003) *Bewogen barrières: Vitaal platteland op de agenda: eindrapportage BANS Vitaal Platteland*.
- Nelissen, Prof. Dr. N. (2008) *Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het religieus erfgoed*, Uitgeverij Berne-Heeswijk.
- Noorderbreedte: <http://www.noorderbreedte.nl> bezocht op: 05 april 2009'.
- Norberg-Schulz, C. (1980) *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*, London: Academy Editions.
- Petter, F. (2008) 'Kerk op de scheiding, religieus erfgoed en de relatie tussen kerk en overheid', in: *Handreiking religieus erfgoed*. Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland VBMK en Vereniging van Nederlandse Gemeenten VNG (2008). Leiden: Drukkerij Groen.

- Plas, H., Plas, W. (2008) *Religieus erfgoed in Groningen: oude kerken in de ommelanden*, Bedum: Profiel.
- Pope, A. (1731) *Epistle IV, to Richard Boyle, Earl of Burlington*.
- Provincie Groningen (2008) *Stroomversnelling II Cultuurnota 2009-2012*, december 2008, Groningen.
- Provincie Groningen (2009) *Provinciaal Omgevingsplan 2009*, Groningen.
- Provinciale Staten (2006) *Programma Landelijk Gebied PMJP 2007-2013 Groningen: Kansen Benutten*, 20 december 2006, Groningen.
- Provinciale Staten (2006) *Provinciaal Omgevingsplan 2*, 2 juli 2006, Groningen.
- Reil, G.H.W., (2001) *Leefbaarheid, het 5^e prestatieveld van de woningcorporatie Delft* afstudeerrapport Bouwkunde.
- Relph, E. (1992) 'Modernity and the reclamation of place', in D. Seamon (1998) *Dwelling, Seeing and Designing: Towards a phenomenological ecology*, New York: State University of New York Press.
- Rose, G. (1995) 'Place and Identity: a sense of place', in D. Massey and P. Jess (1996) *A Place in the World? Places, Cultures and Globalisation*, Oxford: Oxford University Press, Open University Press.
- Schroor, M., Meijering, J. (2007) *Golden Raand, landschappen van Groningen*, Stichting het Groninger Landschap. Assen: Uitgevers B.V.
- Sociaal Economische Raad (2005) *Kansen voor het platteland* nr. 12, 21 oktober 2005.
- Stichting Dorpswurk (2009) Vraagbaak bestuur en beheer voor dorpshuizen, gemeenschapshuizen, multifunctionele centra, buurthuizen, wijkhuizen en parochiecentra gevonden op: http://www.dorpshuizen.nl/pageid=196/Sociaal_cult_activiteiten.html
- Stichting Oude Groninger Kerken (2008) *jaarverslag 2007*, Groningen.
- Taskforce Toekomst Kerkgebouwen: <http://www.toekomstkerkgebouwen.nl> bezocht op: 28 maart 2009.
- Turner, H.W. (1979) *From temple to meetinghouse, the phenomenology and theology of places of worship*, The Hague: Mouton.

Gesprek

Jur Bekooij gesproken in april 2009 over de projecten van de stichting met betrekking tot leefbaarheid.

Figuren- en tabellenlijst

Tabellenlijst

Tabel 1 SWOT-analyse van de Stichting Oude Groninger Kerken (bron: Beleidsplan 2009-2012).....	40
Tabel 2 Leeftijd respondenten	48
Tabel 3 Toegankelijkheid kerkgebouw en mate van gebruik sleuteladressen.....	50
Tabel 4 Bezoek van het kerkgebouw	50
Tabel 5 Kerkelijk gebruik	51
Tabel 6 Aantal diensten/vieringen.....	51
Tabel 7 Rouwdiensten.....	51
Tabel 8 Burgerlijke huwelijken	52
Tabel 9 Aantal burgerlijke huwelijken 2008.....	52
Tabel 10 Aantal burgerlijke huwelijken 2009 t.o.v. 2008.....	52
Tabel 11 Aantal culturele activiteiten	53
Tabel 12 Meer of minder culturele activiteiten in 2009 t.o.v. 2008.....	53
Tabel 13 Behoefte aan organiseren meer activiteiten indien mogelijk.....	54
Tabel 14 Wel of geen belemmeringen bij organiseren activiteiten	55
Tabel 15 Soorten belemmeringen	55

Figurenlijst

Figuur 1 Conceptueel model	11
Figuur 2 Onderzoeksmethodiek	12
Figuur 3 Leefbaarometer provincie Groningen op gemeenteniveau in 2006 en 2008	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Figuur 4 Ontwikkeling van de bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS-prognose 2005)	34
Figuur 5 Ontwikkeling van de basisschoolbevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)	35
Figuur 6 Ontwikkeling van de 65+ bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)	36
Figuur 7 Ontwikkeling 50+ bevolking in postcodegebieden (2005-2030) (Bron: PRIMOS, 2005)	36
Figuur 8 Wegdorpenlandschap	43
Figuur 9 Wierdenlandschap	44
Figuur 10 Dijkenlandschap	44
Figuur 11 Veenkoloniënlandschap.....	45
Figuur 12 Streekdorpenlandschap.....	45